

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ

Χρήστος Ζιούβας
Χάρις Κατάκη

άνδρας
η σιωπηρή επανάσταση

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ

Σειρά: Ανθρώπινα Συστήματα

Το Εργαστήριο Διερεύνησης Ανθρώπινων Σχέσεων σε συνεργασία με τις Εκδόσεις Πατάκι συνεχίζει τη σειρά «Ανθρώπινα Συστήματα». Τα βιβλία της σειράς αυτής, που ακολουθούν τον συστηματικό τρόπο σκέψης, αποτελούνται από δύο κατηγορίες.

Στη πρώτη ανήκουν βιβλία που αναφέρονται στις διαπροσωπικές σχέσεις, με έμφαση στις οικογενειακές. Οι διαπροσωπικές σχέσεις κατά τη συστηματική προσέγγιση δεν αναλύονται ως στατικές, απομονωμένες συμπεριφορές ξεχωριστών ατόμων, αλλά ως μια ολόπλευρη στην οποία βασικό ρόλο παίζει η δυναμική, δηλαδή οι σχέσεις μεταξύ των ατόμων, οι επιδράσεις που η συμπεριφορά του ενός προκαλεί στον άλλον.

Στη δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνονται βιβλία με γενικότερες επιστημονικές προεκτάσεις της συστηματικής προσέγγισης, οι οποίες αναθεωρούν παραδοσιακές επιστημονικές θεωρήσεις και εφαρμογές των κοινωνικών επιστημών, και αναλύουν τις αναλογίες που εμφανίζονται ανάμεσα στις σύγχρονες θεωρίες των φυσικών επιστημών και στη συστηματική σκέψη, προωθώντας έτσι τη διατύπωση μιας καθολικής φιλοσοφίας για την οργάνωση του κόσμου και της κοινωνίας.

Εργαστήριο διερεύνησης ανθρώπινων σχέσεων

(<http://www.ergastirio.eu>)

ΣΥΝΤΟΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

Υπεύθυνη σειράς: **ΧΑΡΙΣ ΚΑΤΑΚΗ**, Ψυχολόγος, Πρόεδρος Εργαστηρίου Διερεύνησης Ανθρώπινων Σχέσεων.

Υπεύθυνη συντονισμού εκδόσεων: **ΠΕΡΣΕΦΟΝΗ ΣΠΑΝΟΥ**, Ψυχολόγος-Ψυχοθεραπεύτρια, Οικογενειακή Θεραπεύτρια, Εργαστήριο Διερεύνησης Ανθρώπινων Σχέσεων.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΖΙΟΥΒΑΣ, Ψυχοθεραπευτής-Οικογενειακός Θεραπευτής, Σύμβουλος Τοξικοεξαρτίσεων.

ΛΗΤΩ ΚΑΤΑΚΗ, Ψυχολόγος-Ψυχοθεραπεύτρια, Οικογενειακή Θεραπεύτρια, Διευθύντρια Εργαστηρίου Διερεύνησης Ανθρώπινων Σχέσεων.

ΑΣΤΕΡΙΟΣ Γ. ΚΕΦΑΛΑΣ, Καθηγητής Μάνατζμεντ, Ομότιμος Πανεπιστημίου της Γεωργίας, ΗΠΑ.

ΕΡΑ ΜΟΥΛΑΚΗ, Ψυχολόγος-Ψυχοθεραπεύτρια, Συγγραφέας Παιδικών Βιβλίων.
ΑΘΗΝΑ ΜΠΙΝΙΟΥ, Συγγραφέας Παιδικών Βιβλίων.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΠΟΓΔΑΝΗΣ, Ψυχολόγος-Ψυχοθεραπευτής, Οικογενειακός Θεραπευτής.

ΕΛΕΝΗ ΝΙΝΑ, Ψυχολόγος-Ψυχοθεραπεύτρια, Οικογενειακή Θεραπεύτρια.

ΜΑΡΙΑ ΠΥΡΟΥΝΑΚΗ-ΛΙΩΝΗ, Κοινωνική Ψυχολόγος, Συστημική Ψυχοθεραπεύτρια, Σύμβουλος.

ΕΛΕΝΑ ΣΤΟΛΑΚΗ, Κλινική Κοινωνική Λειτουργός-Ψυχοθεραπεύτρια, Εκπαιδευτρια -Επόπτρια ΕΨΥ.

ΛΙΛΥ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥΔΗ, Νομικός-Ανθρωπολόγος, Διευθύντρια Ερευνών στο «Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας, ΚΕΕΚ», Ακαδημία Αθηνών.

ΜΙΝΑ ΤΟΔΟΥΛΟΥ, Ψυχολόγος-Ψυχοθεραπεύτρια, Αθηναϊκό Κέντρο Μελέτης του Ανθρώπου.

ΦΑΝΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, Ψυχίατρος-Ψυχοθεραπεύτρια.

ΕΥΗ ΨΑΛΤΗ, Ψυχολόγος-Ψυχοθεραπεύτρια.

ΔΙΕΘΝΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

HARLENE ANDERSON, Ψυχολόγος-Οικογενειακή Θεραπεύτρια, Houston Galveston Institute, ΗΠΑ.

MONY ELKAIM, τ. Πρόεδρος Ευρωπαϊκής Εταιρείας Οικογενειακής Θεραπείας.

WASSILIOS E., FTHENAKIS, Ανθρωπολόγος, Ψυχολόγος, Ειδικός σύμβουλος για θέματα Παιδείας και Οικογένειας.

KENNETH GERGEN, Ψυχολόγος, Καθηγητής στο Τμήμα Ψυχολογίας του Swarthmore College, ΗΠΑ, Πρόεδρος του Ινστιτούτου ΤΑΟΣ.

RICHARD SIMON, Κλινικός Ψυχολόγος, Εκδότης του περιοδικού *Psychotherapy Networker*, ΗΠΑ.

Άνδρας: Η σιωπηρή επανάσταση

ΧΡΗΣΤΟΣ ΖΙΟΥΒΑΣ & ΧΑΡΙΣ ΚΑΤΑΚΗ

Άνδρας: Η σιωπηρή επανάσταση

Συνεργάστηκαν:

Κάτια Βούτσα, Όλγα Κοτρώτσου,
Βασίλης Μανάτος, Ζωή Μυλωνά, Ελίνα Πανταλέων,
Αφροδίτη Παπαϊωάννου-Σπυρούλια

Θέση υπογραφής δικαιούχων δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας,
εφόσον η υπογραφή προβλέπεται από τη σύμβαση.

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Πρακτικοί οδηγοί / Ψυχολογία

Σειρά: Ανθρώπινα συστήματα

Χρήστος Ζιούβας & Χάρης Κατάκη, *Άνδρας: Η σιωπηρή επανάσταση*

Επιμέλεια-διορθώσεις: Αντωνία Γουναροπούλου

Υπεύθυνη έκδοσης: Υβόνη Καρύδη

Σελιδοποίηση: Κατερίνα Σταματοπούλου

Σχεδιασμός εξωφύλλου: Νίκος Κράψης

Φιλμ-μοντάζ: Μαρία Ποινιού-Ρένεση

Copyright© Σ. Πατάκης ΑΕΕΔΕ (Εκδόσεις Πατάκη), Χρήστος Ζιούβας
και Χάρης Κατάκη, Αθήνα, 2019

Πρώτη έκδοση από τις Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, Ιούνιος 2019

ΚΕΤ Γ515 - ΚΕΠ 377/19

ISBN 978-960-16-8361-4

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ 38 (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ), 104 37 ΑΘΗΝΑ,

ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 801.100.2665 - ΦΑΞ: 210.36.50.069

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078

ΥΠΟΚ/ΜΑ: ΚΟΡΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ – ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ),

570 09 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ,

ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15 - ΦΑΞ: 2310.70.63.55

Web site: <http://www.patakis.gr> · e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

Στον γιο μου Φώτη, που συνδέεται με την πορεία της δικής μου ζωής, και στους εγγονούς μου Φίλιππο, Πέτρο και Δημήτρη, που είναι το μέλλον

Χάρις Κατάκη

Στους άνδρες θεραπευόμενους και εκπαιδευόμενούς μου

Χρήστος Ζιούβας

Σε Εκείνους που με μάθαν να κοιτάω τον Άλλον

Κάτια Βούτσα

Στον Φώτη και στην οικογένειά μας

Όλγα Κοτρώτσου

Στη συμβολική μου «μπτέρα» Ελένη και στις γυναίκες που σχετίζονται με άνδρες έξω από στερεότυπα

Βασίλης Μανάτος

Στον πατέρα μου και στον αδερφό μου – τους δύο Έλληνες άνδρες της ζωής μου που επαναστατούν σιωπηρά και μιλούν στην καρδιά μου

Ζωή Μυλωνά

Στον Μάριο, στην Ελευθερία και στον Θόδωρο

Ελίνα Πανταλέων

Στους σημαντικούς άνδρες της στενής και της ευρείας «οικογένειάς» μου, συγγενείς, φίλους, φοιτητές, συνεργάτες και θεραπευόμενους, που αγωνίζονται να βιώσουν φως μέσα στο δύσκολο και το σκιερό τους...

Αφροδίτη Παπαϊωάννου-Σπυρούλια

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ / Χρήστος Ζιούβας, Χάρης Κατάκη	15
---	----

Α΄ ΜΕΡΟΣ

Οι μεταβολές της ανδρικής ταυτότητας / Χρήστος Ζιούβας, Χάρης Κατάκη. Συνεργάστηκαν: Όλγα Κοτρώτσου, Βασίλης Μανάτος, Ζωή Μυλωνά, Ελίνα Πανταλέων, Αφροδίτη Παπαϊωάννου-Σπυρούλια	25
---	----

ΕΝΟΤΗΤΑ Ι – Κοιτώντας προς Δυσμάς	27
--	----

Κεφάλαιο 1

Η εξέλιξη του προβληματισμού για τον ανδρισμό / Χρήστος Ζιούβας	29
--	----

1. Η εξέλιξη του προβληματισμού για τον ανδρισμό διεθνώς 29
2. Οι κοινωνικές διεργασίες που συνετέλεσαν στις αλλαγές του ανδρισμού 35
3. Ο θεωρητικός προβληματισμός γύρω από τον ανδρισμό 37

Κεφάλαιο 2

Νέες εικόνες του άνδρα στη μεγάλη οθόνη.

Μια εικόνα χίλιες λέξεις / Χρήστος Ζιούβας, Ελίνα Πανταλέων	77
---	----

1. «My name is Bond... James Bond»: Μια μοναδική ανδρική διαδρομή μισού αιώνα 78
2. «I love you. I knew it the minute I met you. I'm sorry it took so long for me to catch up»: Ανατροπές στις σχέσεις των ζευγαριών 87

3. «Daddy? I love you!»: Η νέα πατρότητα στον
κινηματογράφο 104
4. «I hate this. There's no rules for male friendships»:
Αναπαράσταση της ανδρικής φιλίας 118
5. «We give our lives to our jobs. It's time to take them back»:
Ο άνδρας στον επαγγελματικό χώρο 124
6. «Look inside yourself, Simba... You must take your place
in the circle of life»: Παιδικές ταινίες και η εξέλιξη της
ανδρικής ταυτότητας 130

Κεφάλαιο 3

Κατασκευάζοντας την πατρότητα / Χρήστος Ζιούβας,

Βασίλης Μανάτος 137

1. Πατρότητα: Μια εξελισσόμενη και πολύπλοκη έννοια 137
2. Η μετάβαση στην πατρότητα 145
3. Η ανάδειξη της «νέας πατρότητας» 177
4. Διαζύγιο και χωρισμός για τον σύγχρονο άνδρα:
Προκλήσεις και προοπτικές 187

Κεφάλαιο 4

Ιστορίες ανδρών μεταναστών μέσα από τη ματιά μιας ψυχοθεραπεύτριας: Ηγεμόνες, σεκόντο και ήρωες /

Κάτια Βούτσα 199

ΕΝΟΤΗΤΑ II – Η ελληνική εμπειρία 213

Κεφάλαιο 1

Ο Έλληνας άνδρας: Από την παραδοσιακή κοινότητα στη μεταμοντέρνα κοινωνική πραγματικότητα /

Χάρης Κατάκη, Ζωή Μυλωνά, Αφροδίτη Παπαϊωάννου-Σπυρούλια.

Συνεργάστηκε: Όλγα Κοτρώτσου 215

1. Το οδοιπορικό της ελληνικής οικογένειας: Το Μοντέλο των Τριών Οικοθεωριών (ΜΟΤΟ)	215
2. Ο Έλληνας άνδρας: Από τη σταθερότητα στην ανατροπή	224
3. Η σχέση του ζευγαριού: Προβληματισμοί, διαπραγματεύσεις, ανακατασκευές	242

Κεφάλαιο 2

Οι αλλαγές στην ανδρική ταυτότητα: Ανιχνεύοντας τάσεις κι εξελίξεις στον ελλαδικό χώρο τα τελευταία 40 χρόνια.

Μια ερευνητική ματιά / Αφροδίτη Παπαϊωάννου-Σπυρούλια 261

1. Όταν οι ζωγραφιές μιλούν για τον άνδρα	264
2. Όταν οι ζωγραφιές μιλούν για τη σχέση του ζευγαριού	279
3. Αναζητώντας τον ιδανικό άνδρα... ..	291

Β΄ ΜΕΡΟΣ

Η θεραπεία των ανδρών / Χάρης Κατάκη, Χρήστος Ζιούβας.

Συνεργάστηκαν: Όλγα Κοτρώτσου, Βασίλης Μανάτος,

Ζωή Μυλωνά .....

307

Κεφάλαιο 1

Η θεραπεία των ανδρών μέσα από τον ευρυγώνιο φακό μιας ολιστικής οπτικής 309

1. Η συστημική προσέγγιση στη θεραπεία των ανδρών	309
2. Ο σχεδιασμός της θεραπείας των ανδρών: Βασικές έννοιες και αρχές του Συνθετικού Μοντέλου Συστημικής Θεραπείας (ΣΥΜΟΣΥΘ)	312

Κεφάλαιο 2

Το άβατο

1. Μπροστά στην επτασφράγιστη πύλη: Η απόρριψη της θεραπείας 331
2. Τα τραύματα του πολεμιστή: Οργανικές διαταραχές, ψυχολογικές δυσλειτουργίες, ατυχήματα 343
3. Οι εξαρτήσεις: Τα υποκατάστατα της φθοράς 347
4. Δυσκολίες στον επαγγελματικό στίβο: Πλήγμα στον ρόλο του χορηγού 349
5. Ο τραυματισμένος εραστής: Σεξουαλικές δυσλειτουργίες 358
6. Οικογενειακή θεραπεία: Ο δούρειος ίππος 365

Κεφάλαιο 3

Η θεραπεία των ανδρών και οι σημαντικοί άλλοι 373

1. Σχέση μπτέρας-γιου: Ο άνδρας με τη γυναικεία καρδιά 373
2. Σχέση πατέρα-γιου: Συνέχειες και ασυνέχειες 380
3. Η διαχρονική απουσία των ανδρών και η κυριαρχία των γυναικών μέσα στο σπίτι 384
4. Ο πλάτανος: Το χρέος και το κόστος 396

Κεφάλαιο 4

Η θεραπεία στον πυρήνα της οικογένειας 411

1. Η κρίση στη σχέση του ζευγαριού ως μοχλός αλλαγής 411
2. Ανατροπές και αντιστροφές στη σχέση του ζευγαριού: Το στίγμα της εποχής 417
3. Οι ομοφυλόφιλες σχέσεις μέσα από τον φακό της συστημικής θεραπείας 436

-
4. Το διαζύγιο: Στα χαρακώματα 453
  5. Χτίζοντας μια νέα κατάσταση μετά τον πόλεμο 460

Κεφάλαιο 5

Η ατομοκεντρική στροφή της θεραπείας των ανδρών: Αναζήτηση καινούριας ανδρικής ταυτότητας 471

1. Άνδρες σε ομαδική θεραπεία: Το δωμάτιο με τους καθρέφτες 471
2. Η στροφή προς τα μέσα: Το φαντασμαγορικό τοπίο του εσωτερικού χώρου 486
3. Το καινούριο πρόσωπο του άνδρα και η σχέση του ζευγαριού: Σκηνές από το μέλλον 502
4. Η ολοκλήρωση της θεραπείας των ανδρών: Το τόξο προς το μέλλον 517

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 539

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 575

ΣΥΝΤΟΜΑ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΗΣ ΟΜΑΔΑΣ 599

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ 603

Εισαγωγή

Μια συνοπτική ματιά

Εξετάζοντας τις εξελίξεις που αφορούν στην ανδρική ταυτότητα, διαπιστώνει κανείς ότι το βιβλίο κυκλοφορεί σε μια χρονική στιγμή που το θέμα των μεταβολών του ανδρισμού βρίσκεται στην αιχμή του δόρατος. Η αόρατη πλευρά της ανδρικής ταυτότητας, πιο εσωτερική και ιδιωτική, η οποία αναδύεται δειλά δειλά, αρχίζει να αλλοιώνει και να τροποποιεί την κυρίαρχη αφήγηση περί ανδρισμού. Οι διεργασίες αλλαγής του άνδρα, που πρόσφατα επιταχύνθηκαν εντυπωσιακά, γίνονται όλο και πιο ορατές –τόσο στο κοινωνικοπολιτισμικό όσο και στο οικογενειακό και στο προσωπικό επίπεδο– και αντανακλώνται στη δομή και τη λειτουργία της οικογένειας, στη σχέση του ζευγαριού, στις εργασιακές και σε λοιπές κοινωνικές σχέσεις.

Εφαλτήριο για τις αναζητήσεις μας αποτέλεσε το βιβλίο *Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας* (Χ. Κατάκη, 1984), από τα πρώτα έργα που συμπεριλήφθηκαν στη σειρά του Εργαστηρίου «Ανθρώπινα Συστήματα» και ένα από τα πρώτα βιβλία της ελληνικής βιβλιογραφίας για το πολιτισμικό υπόβαθρο των ενδοοικογενειακών σχέσεων. Ένα από τα κεφάλαιά του τιτλοφορείται «Άνδρας: Η φανερή δύναμη και η κρυμμένη αδυναμία» με αυτό τον τίτλο τότε, το 1984, θελήσαμε να δηλώσουμε την πεποίθησή μας ότι, ψπλαφώντας την αόρατη πλευρά του, θα μπο-

ρούσαμε να πάρουμε απαντήσεις για τον άνδρα που οδηγείται και οδηγεί τα πράγματα σε καίριες ανατροπές, τόσο σχετικά με τον ίδιο όσο και σχετικά με το οικογενειακό και κοινωνικό του περιβάλλον. Τριάντα πέντε χρόνια μετά, αυτή η μακροχρόνια πορεία του βιβλίου αποτυπώθηκε στον συλλογικό τόμο που αφορά στη «σιωπηρή» επανάσταση του άνδρα – η οποία βρίσκεται προ των πυλών.

Στόχος του ανά χείρας βιβλίου είναι να συμμετάσχει στον διάλογο για τη θέση του άνδρα στον σύγχρονο κόσμο. Αναδεικνύοντας τις μέχρι πρόσφατα αόρατες πτυχές του άνδρα, ανιχνεύει τις διεργασίες που προωθούν την υπό διαμόρφωση, νέα ανδρική ταυτότητα η οποία προβλέπεται να σφραγίσει τις εξελίξεις σε πολλά επίπεδα της κοινωνικής ζωής. Μέσα από μια ολιστική προσέγγιση επιδιώξαμε να συμβάλουμε σε μια καλειδοσκοπική εικόνα του άνδρα, διερευνώντας τις πολύπλοκες και αλληλένδετες πλευρές του ανδρισμού. Εντάσσοντας στο εγχείρημά μας επιμέρους στοιχεία από διαφορετικά πεδία, προσπαθήσαμε να εντοπίσουμε συνολικότερες διεργασίες που εκτυλίσσονται συγχρονικά αλλά και διαχρονικά. Η οργάνωση των εναλλακτικών οπτικών προσέγγισης του θέματος των μεταβολών της ανδρικής ταυτότητας –αφ' εαυτού του πολυδιάστατο– επιτεύχθηκε με γνώμονα τη συστημική επιστημολογία, που μας έχει εφοδιάσει με ένα ευρύ και ευέλικτο πλαίσιο αναφοράς.

Πώς, όμως, να μιλήσει κανείς για όλα αυτά, για το ιστορικό και κοινωνικό υπόβαθρο των εν λόγω μεταβολών, για τα συναισθήματα και τις αλλαγές των ίδιων των ανδρών, για τον πλούτο της θεραπευτικής διαδικασίας, για τις διεργασίες των ομάδων, μόνο με μια αυστηρά επιστημονική γλώσσα; Ο συνδυασμός επιστημονικού και βιωματικού λόγου αποτυπώθηκε στο ύφος της γραφής, το οποίο δεν είναι ενιαίο, παρότι όλοι οι συνεργάτες δε-

σμευτήκαμε να γράψουμε με έναν τρόπο οικείο και εύληπτο για το ευρύτερο αναγνωστικό κοινό. Κάποια κείμενα είναι πιο αφηγηματικά, κάποια πιο αφαιρετικά κι εγγύτερα στον ακαδημαϊκό τρόπο γραφής, αρκετά κάπου ανάμεσα· παράλληλα, χρησιμοποιώντας και πολλά παραδείγματα και ιστορίες,¹ προσπαθήσαμε να συνθέσουμε ένα ζωντανό κείμενο που να διευκολύνει τους αναγνώστες να ακούσουν πράγματα –που συχνά τους αφορούν άμεσα– με πιο αυτοαναφορικό και πιο αναστοχαστικό τρόπο.

Τα θέματα που πραγματεύεται το παρόν βιβλίο αποσκοπούν στην κατανόηση των διεργασιών που μετακινούν τον άνδρα από τις κοινωνικές του κατακτήσεις σε ένα κρίσιμο σταυροδρόμι, το οποίο τον οδηγεί σε μια νέου τύπου εκστρατεία για την κατάκτηση του εσωτερικού του κόσμου. Μέχρι πρόσφατα, η επιστημονική σκέψη και η έρευνα μελετούσε, πρόβαλλε, συντηρούσε και επιβεβαίωνε την αρχετυπική και ορατή, γνώριμη πλευρά του αυτάρκη, άτρωτου άνδρα που, στο πέρασμα των αιώνων, καθόρισε την ανθρώπινη μοίρα. Η ορατή αυτή εικόνα του προνομιούχου άνδρα είναι φορτωμένη τόσο με αρετές (ηρωισμό, γενναιότητα, δημιουργικότητα, σοφία, δύναμη, σθένος) όσο και με αρνητικά χαρακτηριστικά (βία, σκληρότητα, εγωκεντρισμό). Ίσως αυτή η κυρίαρχη θέση του άνδρα, η οποία ταυτίζεται με την πορεία ολόκληρης της ανθρωπότητας, να εξηγεί το γεγονός ότι σε πολλές γλώσσες η λέξη «άνδρας» είναι συνώνυμο της λέξης «άνθρωπος». Η ρήση του θεατρικού συγγραφέα Σαμ Σέπαρντ «Ο άνδρας κάνει αυτό που ένας άνδρας πρέπει να κάνει» εκφράζει επιγραμματικά

---

1. Όπως υπαγορεύει ο κώδικας ηθικής και δεοντολογίας των ψυχοθεραπευτών, όταν αναφερόμαστε σε προσωπικές ιστορίες, φροντίζουμε να τροποποιούμε όχι μόνο τα ονόματα, αλλά και προσωπικά δεδομένα των θεραπευόμενων μας, ώστε να προστατεύεται η ανωνυμία τους.

τη διαχρονικότητα της κυρίαρχης θέσης του άνδρα στην εξέλιξη των ανθρώπινων κοινωνιών. Αυτή η αρχετυπικά κατοχυρωμένη, ηγεμονική του θέση δεν άφηνε περιθώρια για αμφισβητήσεις ούτε από τον ίδιο ούτε από το κοινωνικό περιβάλλον. Ούτε χρειαζόταν να ψάξει κανείς να βρει αν και τι μπορούσε να κρύβεται πίσω από την ορατή πραγματικότητα. Όποια μορφή, σχήμα, χρώμα κι αν έπαιρνε, σε διάφορες εποχές, η πανοπλία των ανδρών έστελνε προς τα έξω ένα διαχρονικό μήνυμα: *Είμαι δυνατός, αυτάρκης. Είμαι σε θέση να ικανοποιώ τις ανάγκες μου μόνος μου και πάντα έτοιμος να αναλάβω τις ευθύνες που απαιτεί ο ρόλος μου*. Τα τραύματα, οι πληγές των ανδρών που περιγράφονται σε θρησκευτικές, μυθολογικές, φιλοσοφικές και φιλολογικές αφηγήσεις είναι το τμήμα των ανελέπτων αγώνων που δίνουν οι άνδρες διαχρονικά.

Στο μεταίχμιο που βρίσκεται ο άνδρας, οι συνεχείς ανακατατάξεις, τόσο μέσα στην οικογένεια όσο και στον κοινωνικό χώρο, αποσταθεροποιούν τα θεμέλια της ύπαρξής του. Ρίχνοντας ματιές στον μέχρι πρόσφατα απροσπέλαστο εσωτερικό κόσμο των ανδρών διαπιστώνουμε την πιεστική πολιορκία του κάστρου κυρίως από τις γυναίκες, οι οποίες διεκδικούν άλλου είδους προδιαγραφές των ρόλων, που δεν υπάρχουν στο ρεπερτόριο του ανδρικού παραδοσιακού εξοπλισμού. Μέσα από τις ανατροπές της δικής τους ταυτότητας, οι γυναίκες προωθούν τις αντίστοιχες ανατροπές και της ανδρικής. Θα μπορούσε, λοιπόν, να υποστηρίξει κανείς ότι η αλλαγή της ανδρικής ταυτότητας αποτελεί μια πρώτου βαθμού επανάσταση που δεν μπορεί παρά να καθορίσει μελλοντικές εξελίξεις σε όλα τα επίπεδα. Το μέγεθος των κλυδωνισμών είναι απρόβλεπτο, αφού ο άνδρας καλείται να αμφισβητήσει τη μονοδιάστατη εικόνα που είχε εκείνος για τον εαυτό του και οι άλλοι γι' αυτόν και να αναθεωρήσει πολλά, βαθιά ριζωμένα

στοιχεία του παραδοσιακού του εαυτού που τον έκαναν αποτελεσματικό και δημιουργικό.

Η διαχρονική οπτική: Κεντρικός άξονας του βιβλίου

Όπως θα διαπιστώσει ο αναγνώστης, στα περισσότερα κεφάλαια του βιβλίου το θέμα προσεγγίζεται μέσα από μια διαχρονική οπτική, η οποία μας βοηθάει να κατανοήσουμε πώς κατασκευάζουμε, συγκατασκευάζουμε και ανακατασκευάζουμε τις αλήθειες μας. Ρίχνοντας φως στις ανατροπές και στις αντιστροφές μοτίβων σκέψης, συναισθηματικών αντιδράσεων, συμπεριφορών και επιλογών είμαστε σε θέση να παραμένουμε συντονισμένοι με μορφογενετικές αλλαγές και εξελίξεις. Στη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα, το έργο των επαγγελματιών ψυχικής υγείας είναι όλο και περισσότερο συνδεδεμένο με την κοινωνική και πολιτισμική αλλαγή. Ως θεραπευτές και σύμβουλοι, καλούμαστε να βοηθήσουμε αυτούς που απευθύνονται σε εμάς για να αντιμετωπίσουν μικρά και μεγάλα προβλήματα και να επιτύχουν την επώδυνη μετάβαση από ιστορίες σταθερότητας σε ιστορίες διαποτισμένες από μια συνεχή και ατέλειωτη διαδικασία αλλαγών σε όλα τα επίπεδα. Είναι, για μας, βιωμένη πεποίθηση ότι η εξέταση των ψυχοκοινωνικών και πολιτισμικών αλληπάλλων μεταμορφώσεων σε ό,τι αφορά στην ύπαρξη και τη συνύπαρξη απαιτεί συνεχείς αναδιατυπώσεις των δεδομένων από τους ειδικούς. Με βάση τις παραπάνω παραδοχές, το να προσεγγίσουμε το θέμα της αλλαγής της ανδρικής ταυτότητας μέσα από μια εξελικτική σκοπιά έμοιαζε αυτόνοπτο. Αναφορές σχετικά με το πολιτισμικό υπόβαθρο των διάφορων διαστάσεων της ανδρικής παρουσίας στο οικογενειακό και κοινωνικό γίγνεσθαι θα συναντήσει ο αναγνώστης σε διάφορα κεφάλαια, τόσο του πρώτου όσο και του δεύτερου μέρους του βιβλίου.

Μια άλλη σημαντική διάσταση των προδιαγραφών που καθόρισαν τη συγγραφή αυτού του βιβλίου αποτελεί το γεγονός ότι όλα τα μέλη της συγγραφικής ομάδας και οι συνεργάτες μας που επιμελήθηκαν επιμέρους κεφάλαια του βιβλίου είναι συστημικοί θεραπευτές που έχουν εκπαιδευτεί στο Εργαστήριο Διερεύνησης Ανθρώπινων Σχέσεων. Αυτή η ομοιομορφία –τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο– διαμόρφωσε έναν συμπαγή κεντρικό άξονα γύρω από τον οποίο περιστρέφονται οι παρατηρήσεις, οι υποθέσεις και οι αξιολογήσεις για επιμέρους θέματα που αφορούν σε αλληλένδετες πλευρές του ανδρισμού και των αλλαγών που εμφανίζονται σε διάφορα επίπεδα της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας. Η κοινή οπτική της συγγραφικής ομάδας καλλιεργήθηκε και εδραιώθηκε περαιτέρω από το γεγονός ότι όλα τα μέλη της συμμετείχαν για μεγάλα χρονικά διαστήματα σε θεραπευτικές ομάδες με οικογενειακό προσανατολισμό και ως θεραπευτές και ως θεραπευόμενοι. Μέσα σε αυτές τις ομάδες, είχαμε όλοι την ευκαιρία να παρακολουθούμε και να συμμετέχουμε στη μακροχρόνια θεραπευτική πορεία πολλών ανδρών, πράγμα που μας βοήθησε να κατανοήσουμε βιωματικά την επίπονη θεραπευτική διεργασία.

Η δομή του βιβλίου

Οι παραδοχές και οι στόχοι της συγγραφής του βιβλίου μας που αναφέρθηκαν συνοπτικά παραπάνω υπαγόρευαν, κατά κάποιον τρόπο, και τη διαμόρφωση της δομής του.

Το πρώτο μέρος, με γενικό τίτλο «Οι μεταβολές της ανδρικής ταυτότητας», υιοθετεί περισσότερο την οπτική του κοινωνικού επιστήμονα, σκιαγραφώντας τις ευρύτερες κοινωνικοοικονομικές και πολιτισμικές διεργασίες μέσα στις οποίες διαμορφώνεται η νέα ανδρική ταυτότητα – τόσο γενικότερα στη Δύση όσο και στη

χώρα μας. Μέσα από ψυχοκοινωνικές αναλύσεις, ποιοτικά και ποσοτικά ερευνητικά δεδομένα, μέσα από μαρτυρίες και αφηγήσεις, μέσα από εικόνες του κινηματογράφου, της τηλεόρασης, των ΜΜΕ και του διαδικτύου, αφουγκραστήκαμε τις αναθεωρήσεις και τις ανακατατάξεις που συντελούνται.

Στην πρώτη ενότητα με τίτλο «Κοιτώντας προς Δυσμάς» αναλύσαμε τις γενικότερες κοινωνικές και πολιτισμικές εξελίξεις στη Δύση αναφορικά με τις σταδιακές μεταβολές του ανδρισμού. Στη δεύτερη ενότητα εστιάσαμε στην ελληνική πραγματικότητα, η οποία αποτελεί μέρος των γενικότερων τάσεων, και συγκεντρώσαμε υλικό (εικόνες, μαρτυρίες και εμπειρίες) που αναδεικνύει τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες των αλλαγών του άνδρα στη χώρα μας. Εξερευνώντας τα εγχώρια μοτίβα σκέψης, έκφρασης και συμπεριφοράς, που είναι αγκιστρωμένα σε διαχρονικά πολιτισμικά πρότυπα, και παρακολουθώντας πώς διαφοροποιούνται στον σύγχρονο τρόπο ζωής, μέσω και της διαρκούς διείσδυσης ξένων πολιτισμικών προτύπων, φιλοδοξήσαμε να συμβάλουμε σε μια όσο γίνεται πιο καθαρή εικόνα των φαινομένων και των εξελίξεων που αφορούν στον Έλληνα άνδρα.

Θεωρήσαμε, επίσης, ότι σε ένα ελληνικό βιβλίο για τον άνδρα, που γράφτηκε από Έλληνες θεραπευτές, θα ήταν απαραίτητο να μεταφέρουμε το θεωρητικό υπόβαθρο, το ερευνητικό υλικό και τη βιωματική γνώση που αποκτήσαμε μέσα από τη μακροχρόνια ενασχόλησή μας με την ελληνική οικογένεια γενικά και με το θέμα του άνδρα ειδικότερα. Συνάμα, κρίναμε ότι η διερεύνηση των αλλαγών που αφορούν στον άνδρα στον τόπο μας θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμη στη φάση αυτή, που η διαμόρφωση της νέας ανδρικής ταυτότητας του Έλληνα βρίσκεται σε ένα σημείο όπου το παλιό ακόμη κυριαρχεί και χρειάζεται καλές ισχυρούς φακούς για να διακρίνει τις λανθάνουσες διακυ-

μάνσεις και τις δονήσεις που προμηνύουν τον μεγάλο σεισμό.

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου, στόχος μας ήταν να μεταφέρουμε στους αναγνώστες μας πληροφορίες για τον άνδρα σε θεραπεία (σκέψεις, θέσεις, υποθέσεις και εμπειρίες) που έχουμε συγκεντρώσει από τη θέση του θεραπευτή. Χρόνια τώρα καταγράφουμε τα βιώματα, τις συμπεριφορές, τις συνειδητές και ασυνείδητες επιλογές και τις αλληλεπιδράσεις των θεραπευόμενων μας με το περιβάλλον τους για να είμαστε σε θέση να χαρτογραφήσουμε τις διεργασίες που οδηγούν σε αλλαγές ενδοπροσωπικών και διαπροσωπικών μοτίβων σκέψης, συναισθημάτων και πράξεων. Εδώ και δεκαετίες, έχοντας αποκτήσει το διαβατήριό για να περιηγηθούμε στα ενδότερα του ανδρικού ψυχισμού, παρακολουθούμε από κοντά πώς εκφράζονται οι εσωτερικές αναζητήσεις και οι προβληματισμοί των ανδρών. Η ουσιαστική γνωριμία μας μαζί τους μας έδωσε την ευκαιρία να ακούμε τις αυθεντικές φωνές των ανδρών και μας προμήθευσε με πολύτιμα κλειδιά για να κατανοούμε πώς αντιμετωπίζουν οι ίδιοι οι άνδρες τις προκλήσεις της σύγχρονης εμπειρίας.

Κεντρικός άξονας γύρω από τον οποίο περιστρέφονται πολλά επιμέρους ζητήματα που αφορούν στη θεραπευτική συνθήκη είναι η μετάβαση από τη δύναμη και την κυριαρχία στην αποκάλυψη και αποδοχή της ευάλωτης πλευράς της ανδρικής ταυτότητας. Ακούγοντας άνδρες να μιλούν για τον εαυτό τους και τους άλλους να μιλούν γι' αυτούς, αφουγκράζεται κανείς τον απόηχο των υπό κατάρρευση κοινωνικών κατασκευών και αρχετυπικών ειδώλων. Μέσα από την καθημερινή μας εμπειρία, αναδύεται ένας ολόκληρος κόσμος κρυμμένος κάτω από την πανοπλία που φορούσαν οι άνδρες διαχρονικά. Η θεραπευτική συνθήκη, η οποία μας έδωσε τη δυνατότητα να ερχόμαστε καθημερινά σε άμεση επαφή με τον καλά περιχαρακωμένο εσωτερικό κόσμο των ανδρών, που παρέ-

μενε κι εξακολουθεί, σε μεγάλο βαθμό, να παραμένει άγνωστος στο περιβάλλον τους, συνέβαλε στη βαθύτερη κατανόηση των επώδυνων διαδικασιών της αλλαγής της ανδρικής ταυτότητας.

Στον προστατευμένο χώρο των γραφείων των θεραπειών, μακριά από τα μάτια του κόσμου, οι αναστολές μειώνονται, κι έτσι έχουμε την ανεπανάληπτη ευκαιρία να βλέπουμε από περίοπτη θέση πώς βιώνουν οι ίδιοι οι άνδρες τις σαρωτικές αλλαγές που αφορούν στην εικόνα που έχουν οι ίδιοι για τον εαυτό τους, στην εικόνα που έχουν εκείνοι για τους άλλους και οι άλλοι γι' αυτούς, και πώς πλάθονται τα χαρακτηριστικά της νέας, υπό διαμόρφωση ανδρικής ταυτότητας. Στην καθημερινή μας πρακτική, οι άνδρες που συναντάμε καλύπτουν όλο το φάσμα των αντιλήψεων, των μοτίβων συμπεριφοράς και των κινήτρων – από εκείνους που σκέφτονται και συμπεριφέρονται σύμφωνα με παραδοσιακά πρότυπα μέχρι τους νέους, κυρίως, άνδρες, ακόμα και έφηβους, που παρουσιάζουν μια νέα, πρωτόγνωρη εικόνα η οποία δεν έχει πολλά κοινά με τα μοτίβα της παλιάς ανδρικής ταυτότητας.

Κατά τη διάρκεια της θεραπευτικής διαδικασίας, η συνθετική προσέγγιση που ακολουθούμε μας πρόσφερε ένα πλαίσιο και τους κατευθυντήριους άξονες που μας βοηθούν να επιλέγουμε και να συνδυάζουμε τις τρεις μορφές θεραπείας (ατομική, οικογενειακή και ομαδική), καθώς και παραλλαγές αυτών, και να χρησιμοποιούμε θεραπευτικές μεθόδους και τεχνικές όλων των σχολών του κλάδου της οικογενειακής θεραπείας, αλλά και του ευρύτερου κλάδου της ψυχοθεραπείας. Μέσα από βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες θεραπευτικές διαδικασίες, αξιοποιώντας αυτό τον πλούσιο μεθοδολογικό εξοπλισμό, παρακολουθούμε και συμμετέχουμε σε διεργασίες που οδηγούν σε πιο λειτουργικά προσωπικά και διαπροσωπικά μοτίβα αντιλήψεων, συναισθηματικών αντιδράσεων κι επιλογών.

Επιλέξαμε να κλείσουμε αυτό το βιβλίο, που είναι αφιερωμένο στους άνδρες, δίνοντας τον λόγο σε αυτούς: το τελευταίο κεφάλαιο βασίζεται σε δικά τους κείμενα και σε αφηγήσεις που μοιράστηκαν την ημέρα της «αποφοίτησής» τους από το «σχολείο ζωής» στο οποίο φοίτησαν με συνέπεια και μεγάλη δέσμευση για μερικά χρόνια και το οποίο κάθε φορά αποχαιρετούν με συγκίνηση και αισιοδοξία.

Η ύψιστη ικανοποίησή μας θα ήταν να ξέρουμε ότι ο στόχος μας να συμβάλουμε στην ανάπτυξη και στη διατήρηση ενός ζωντανού διαλόγου για τα θέματα της μεταβαλλόμενης ανδρικής ταυτότητας επιτεύχθηκε: πρόκειται για έναν διάλογο ο οποίος συνήθως είτε είναι άτονος είτε διεξάγεται στη σκιά του προβληματισμού για την εξέλιξη της γυναικείας ταυτότητας. Ακόμα, όμως, κι αν δεν καταφέραμε να χωρέσουμε όλα αυτά που θα θέλαμε μέσα σε ένα βιβλίο, άξιζε τον κόπο και μόνο η διαδρομή! Η εμπειρία της συγγραφής είναι ένα προνόμιο που συνιστά πλέον παρακαταθήκη στην κουλτούρα του Εργαστηρίου. Είναι η πιο λαμπρή απόδειξη της ύπαρξης του *συν*, ενός *συν* που χαρακτηρίζει όχι μόνο το *μαζί* στη ζωή μας αλλά και το βασικό επιστημονικό μας υπόβαθρο. Τόσες ώρες και τόσα μαθήματα στην εκπαίδευση περί σύν-θεσης και συν-θετικού μοντέλου έλαβαν σάρκα και οστά σε αυτές τις σελίδες,

Χρήστος Ζιούβας, Χάρης Κατάκη

Α' ΜΕΡΟΣ

Οι μεταβολές της ανδρικής ταυτότητας

Χρήστος Ζιούβας, Χάρις Κατάκη

Συνεργάστηκαν:

Όλγα Κοτρώτσου, Βασίλης Μανάτος, Ζωή Μυλωνά,
Ελίνα Πανταλέων, Αφροδίτη Παπαϊωάννου-Σπυρούλια

ΕΝΟΤΗΤΑ Ι

Κοιτώντας προς Δυσμάς

Η εξέλιξη του προβληματισμού για τον ανδρισμό

Χρήστος Ζιούβας

1. Η εξέλιξη του προβληματισμού για τον ανδρισμό διεθνώς

Τα τελευταία τριάντα χρόνια, διεθνώς –και ιδιαίτερα στις ΗΠΑ– αναπτύσσεται με εκθετικούς ρυθμούς μια πολυεπίπεδη συζήτηση για την εξέλιξη της ανδρικής ταυτότητας. Στο εισαγωγικό αυτό κεφάλαιο, θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε το περίγραμμα αυτής της συζήτησης ως το ευρύτερο πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύσσεται ο προβληματισμός του βιβλίου. Λόγω του όγκου της βιβλιογραφίας, αλλά και του ύφους του βιβλίου που δε διεκδικεί να είναι μια αυστηρή επιστημονική διατριβή επί του θέματος, η ανασκόπηση που επιχειρούμε είναι αναπόφευκτα επιλεκτική ως προς τις θεματικές που καλύπτει. Ωστόσο, ευελπιστούμε ότι είναι επαρκής για τον σκοπό που καλείται να εξυπηρετήσει.

Προσπαθώντας να συλλάβουμε ευρύτερες κοινωνικές αλλαγές και διεργασίες, η οπτική που υιοθετούμε στο κεφάλαιο αυτό είναι πρωτίστως κοινωνιολογική και, εν μέρει, εφάπτεται της

κοινωνικής ανθρωπολογίας και της κοινωνικής ψυχολογίας. Βασίζεται κυρίως σε αγγλοσαξονική βιβλιογραφία και αναφέρεται κατά κύριο λόγο στις δυτικές κοινωνίες, θέτοντας έτσι ένα πλαίσιο και για τα αμέσως επόμενα κεφάλαια, που αναφέρονται ως επί το πλείστον στη διεθνή εμπειρία και σε ευρύτερες πολιτισμικές αλλαγές σε ζητήματα που αφορούν στην ανδρική ταυτότητα.

Ορισμοί

Ξεκινώντας, χρήσιμο θα ήταν να αποσαφηνιστούν κάποιοι όροι που θα χρησιμοποιηθούν. Μια βασική διάκριση που χρειάζεται να έχει υπόψη του ο αναγνώστης είναι μεταξύ του *φύλου* (sex) και του *γένους* (gender). Τον όρο «φύλο» χρησιμοποιούμε για να αναφερθούμε στα βιολογικά χαρακτηριστικά ενός ανθρώπου που είναι συνήθως¹ αρσενικά (male) ή θηλυκά (female) και βάσει των οποίων κατατάσσουμε κάποιον στην κατηγορία του άνδρα ή της γυναίκας. Ο όρος «γένος» αναφέρεται στα πολιτιστικά και κοινωνικά προσδιορισμένα πρότυπα στάσεων και συμπεριφορών που ταυτοποιούν κάποιον ως άνδρα ή γυναίκα. Όπως θα δούμε και στη συνέχεια, αυτά διαφοροποιούνται μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών τάξεων και εθνοτικών ομάδων. Για να γίνει πιο εναργής αυτή η διάκριση, θα προτιμήσουμε να αναφερόμαστε στο πρώτο ως *βιολογικό φύλο* (sex) και στο δεύτερο ως *κοινωνικό φύλο* (gender). Εφόσον το κοινωνικό φύλο είναι μια κοινωνική κατασκευή που αφορά τις προσδοκίες μιας κοινωνίας για το πώς ανα-

1. Άνθρωποι που γεννιούνται με βιολογικά χαρακτηριστικά που δεν είναι τυπικά ούτε αρσενικά ούτε θηλυκά, ονομάζονται ίντερσεξ. Διεμφυλικό ονομάζονται οι άνθρωποι εκείνοι που έχουν ταυτότητα φύλου ή έκφραση φύλου διαφορετική από αυτή που τους αποδόθηκε κατά τη γέννησή τους. Σημειώνεται ότι δε θα πρέπει να συγχέεται ο σεξουαλικός προσανατολισμός με την ταυτότητα φύλου. Δεν αυτοπροσδιορίζεται κάποιος ως προς το κοινωνικό φύλο ανάλογα με το εάν ελκύεται σεξουαλικά από άτομα του ίδιου, του αντίθετου, κανενός ή και των δύο βιολογικών φύλων.

μένεται να σκέφτεται, να νιώθει και να δρα ένας άνδρας και μια γυναίκα, είναι προφανές ότι πολλές φορές μπορεί να υπάρχουν αποκλίσεις μεταξύ αυτών των προσδοκιών και του πώς βιώνει το ίδιο το άτομο το κοινωνικό του φύλο. Οι αποκλίσεις αυτές δημιουργούν αντίστοιχη ψυχική ή και κοινωνική ένταση· στη συνέχεια θα δούμε πώς αναπτύχθηκαν διάφορες θεωρίες, ψυχολογικές διεργασίες, αλλά και κοινωνικά κινήματα προσπαθώντας να απαντήσουν σε αυτές τις εντάσεις. Η *ταυτότητα φύλου*, άρα, αφορά το πώς αυτοπροσδιορίζεται κάποιο άτομο αντλώντας από ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών κατασκευών σχετικά με τη θηλυκότητα και τον ανδρισμό.

Την έννοια των δύο κοινωνικών φύλων, κύρια διάσταση των οποίων είναι τα θέματα εξουσίας, εφόσον είναι κοινωνικά προσδιορισμένη οφείλουμε να την αντιλαμβανόμαστε μέσα σε μια δυναμική σχέση μεταξύ τους.² Για τη μελέτη αυτών των σχέσεων, αναπτύχθηκε στα πανεπιστήμια ο κλάδος των *σπουδών φύλου* (gender studies). Αρχικά μιλούσαμε για *μελέτες για τη γυναίκα* (women's studies), ακριβώς όμως λόγω της αλληλεξάρτησης των εννοιών άνδρας-γυναίκα ο κλάδος διευρύνθηκε. Μέσα από αυτή τη διεύρυνση και, κυρίως, λόγω σημαντικών, εν εξελίξει κοινωνικών διεργασιών, η μελέτη των ανδρών κατέστη μέρος των «σπουδών φύλου» και, πλέον, έχει αναπτυχθεί μια ολόκληρη βιβλιογραφία για την ανδρική ταυτότητα.

Ένας άλλος όρος στον οποίο θα αναφερθούμε εκτενώς είναι ο *ανδρισμός* (masculinity). Με τον όρο «ανδρισμός» αναφερό-

---

2. Θα ήμασταν πιο ακριβείς αν λέγαμε «μεταξύ τριών», ώστε να συμπεριλάβουμε και τους διεμφυλικούς που, καθώς είναι κοινωνικά περιθωριοποιημένοι, βρίσκονται στη δυσμενέστερη θέση όσον αφορά στους συσχετισμούς δύναμης στους οποίους αναφερόμαστε. Ωστόσο, υπερβαίνει τις φιλοδοξίες αυτού του βιβλίου να συμπεριλάβει τις περίπλοκες δυναμικές που εμπλέκουν και το «τρίτο φύλο».

μαστε στο πώς αντιλαμβάνεται και αποδίδει κάθε κοινωνική ομάδα τα κατάλληλα εκείνα χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν κάποιον ως άνδρα. Εφόσον μιλάμε για χαρακτηριστικά, στάσεις και κοινωνικές προσδοκίες, στοιχεία «ανδρισμού» μπορούν να έχουν και οι γυναίκες. Για παράδειγμα, όταν στο πλαίσιο κοινωνικής έρευνας, σε ένα δείγμα συμμετεχόντων, έγινε στην Κένυα η ερώτηση «Ποιοι εδώ μέσα είναι άνδρες;», όλοι οι άνδρες σήκωσαν τα χέρια τους. Όταν όμως έγινε η ερώτηση «Πόσοι χαρακτηρίζονται από ανδρισμό;», πολλοί δε σήκωσαν το χέρι τους. Κάποιος, μάλιστα, πιο ηλικιωμένος, εξήγησε ότι «Ο ανδρισμός είναι για τους νέους», ενώ πολλές γυναίκες στην αίθουσα ήταν έτοιμες να σηκώσουν το χέρι τους στη δεύτερη ερώτηση πιστεύοντας ότι είχαν χαρακτηριστικά που αποδίδονται στον ανδρισμό. Κάποιος, επομένως, δε γεννιέται άνδρας, αλλά γίνεται, μέσα από μια μακρά διαδικασία κοινωνικοποίησης. Η ψυχαναλυτική σκέψη πρώτη εισήγαγε την ιδέα ότι ο ανδρισμός δεν είναι βιολογικά προκαθορισμένος, αλλά διαμορφώνεται μέσα από μια διαδικασία εσωτερίκευσης ταυτίσεων και διαφοροποιήσεων με σημαντικά πρόσωπα με τα οποία συνδεόμαστε συναισθηματικά (συνήθως τους γονείς μας). Τις δεκαετίες του '60 και του '70, ο ανδρισμός άρχισε να γίνεται αντιληπτός ως μια εσωτερικευμένη ταυτότητα, μια ψυχολογική προδιάθεση του ατόμου που αντανakλά συγκεκριμένες κοινωνικές στάσεις, αξίες και χαρακτηριστικά, τα οποία έχει υιοθετήσει μέσα από μια μακρά διαδικασία κοινωνικής μάθησης. Παραδοσιακά, ο ανδρισμός στις *κλίμακες ανδρισμού-θηλυκότητας* (masculinity-femininity scales), που χρησιμοποιήθηκαν τη δεκαετία του '70 για να «μετρήσουν» αυτές τις κοινωνικές οντότητες, συνδέθηκε με χαρακτηριστικά όπως «επιθετικός», «φιλόδοξος», «αναλυτικός», «διεκδικητικός», «αθλητικός», ενώ αντίθετα η θηλυκότητα συνδεόταν με χαρακτη-

ριστικά όπως «στοργική», «πρόσχαρη», «παιδιάστικη», «συμπνευτική», «επιρρεπής στην κολακεία». ³ Οι κλίμακες αυτές δέχτηκαν έντονη κριτική ως κατάλληλες μόνο για συγκεκριμένες, κοινωνικά κυρίαρχες ομάδες και μη αντιπροσωπευτικές για άτομα διαφορετικής πολιτιστικής, φυλετικής και ταξικής προέλευσης. Για τον λόγο αυτό, η μελέτη των θεμάτων κοινωνικού φύλου και ειδικότερα η μελέτη του ανδρισμού, από κάποιο σημείο και έπειτα, άρχισε να χρησιμοποιεί ως πιο δόκιμο τον όρο στον πληθυντικό. Όπως θα δούμε και στη συνέχεια, μιλάμε για μια ολόκληρη τυπολογία «ανδρισμών». Η κοινωνική κατασκευή του ανδρισμού μπορεί να γίνει σε πολλά επίπεδα: σε παγκόσμιο, σε τοπικό, σε θεσμικό, σε διαδραστικό και σε ατομικό. Όταν συζητάμε το πώς αυτοπροσδιορίζεται σε ατομικό επίπεδο ένας άνθρωπος ως άνδρας, μιλάμε για ανδρική ταυτότητα. Η έννοια της ταυτότητας είναι πρωτίστως ενδοπροσωπική και απαντάει στην ερώτηση «ποιος είμαι», ωστόσο σαφέστατα εκφράζεται και πραγματώνεται διαπροσωπικά.

Εφόσον στόχος αυτού του εισαγωγικού κεφαλαίου είναι να εντάξει τον δικό μας προβληματισμό σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθούμε στην έννοια της *πατριαρχίας*. Η χρήση της έννοιας ήταν πολύ διαδεδομένη από τη δεκαετία του '70 και μετά στις περισσότερες «μελέτες για τη γυναίκα» και αργότερα σε αυτό που ονομάστηκε «σπουδές φύλου». Κυριολεκτικά, σημαίνει την κυριαρχία του νόμου του πατέρα/πατριάρχη στην οικογένεια. Στις κοινωνικές επιστήμες χρησιμοποιήθηκε, και κυρίως από τις φεμινίστριες ακαδημαϊκούς, για να περιγράψει ένα ευρύτερο κοινωνικό σύστημα όπου δομικά οι γυναίκες κυριαρχούνται από τους άνδρες στις περισσότερες δια-

3. Hearn, J. (2007). Masculinity/Masculinities. Στο Flood M., Gardiner J.K., Pease B. & Pringle K. (επιμ.). *International Encyclopedia of Men and Masculinities*. Routledge.

στάσεις της ζωής: στην κοινωνική, την πολιτική, την οικονομική και τη νομική. Ουσιαστικά, πρόκειται για ένα σύστημα κατανομής της δύναμης και της εξουσίας όπου το ανδρικό φύλο υπερισχύει του γυναικείου και, ως εκ τούτου, οι άνδρες απολαμβάνουν, έναντι των γυναικών, σειρά προνομίων, τα οποία θεωρούνται ως η «φυσική τάξη των πραγμάτων» που απορρέει από το βιολογικό φύλο. Η κυριαρχία αυτή πολλές φορές υποστηρίζεται από τη χρήση ή την απειλή χρήσης βίας από την πλευρά των ανδρών προς τις γυναίκες. Τα προνόμια μπορεί να έχουν μια υλική διάσταση και να μεταφράζονται σε καλύτερους όρους εξέλιξης και υψηλότερες αμοιβές στους επαγγελματικούς χώρους, σε κατάληψη θέσεων εξουσίας στη δημόσια ζωή, σε προνομιακή χρήση του χρόνου και κατανομή των οικιακών αρμοδιοτήτων στην οικογένεια. Ωστόσο, σε ένα άλλο, συναισθηματικό επίπεδο, η πατριαρχική δομή μπορεί να μην είναι τόσο προνομιακή για τους άνδρες, οι οποίοι έχουν υψηλότερα ποσοστά αυτοκτονικότητας, είναι πιθανότερο να καταλήξουν να ζουν μόνοι ή κοινωνικά απομονωμένοι και το προσδόκιμο ζωής τους και οι δείκτες υγείας τους είναι πιο επιβαρυνμένοι από των γυναικών. Με λίγα λόγια, η πατριαρχία ως εξηγητικό πλαίσιο περιγράφει καλύτερα τη συσχέτιση δύναμης των φύλων στο μακροεπίπεδο παρά στο μικροεπίπεδο.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο συναφής όρος *πατριαρχικό μέρισμα* που αναφέρεται ακριβώς στο γεγονός ότι ένας άνδρας απολαμβάνει λίγο πολύ αυτά τα προνόμια αυτόματα και ανεξάρτητα από τη θέση του μέσα στη δυναμική των κοινωνικών σχέσεων, η οποία διαμορφώνεται και από άλλες διαστάσεις της ύπαρξής του, όπως η κοινωνική τάξη, η φυλετική ή εθνοτική προέλευση, η ηλικία κ.ά. Με άλλα λόγια, ένας άνδρας μπορεί σε ατομικό επίπεδο να μην ενστερνίζεται ή ακόμα και να αντιμάχεται την πατριαρ-

χική κατανομή ισχύος, ωστόσο εξ ορισμού είναι φορέας και ενσωματώνει αυτή την κατανομή κοινωνικής δύναμης και, άρα, άθελά του –αλλά και προς όφελός του– είναι συνένοχος στην αναπαραγωγή της.

2. Οι κοινωνικές διεργασίες που συνετέλεσαν στις αλλαγές του ανδρισμού

Συνοπτικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι αλλαγές στο τι σημαίνει άνδρας σχετίζονται με δύο αλληλένδετες μακροχρόνιες κοινωνικές διεργασίες: την αλλαγή των παραγωγικών σχέσεων και τις αλλαγές στην οικογένεια.

Οι δυτικές κοινωνίες, στις αρχές του 20ού αιώνα, είχαν διέλθει ένα πρώτο κύμα εκσυγχρονισμού που επέφερε σημαντικές αλλαγές στις παραγωγικές σχέσεις. Από τη μια πλευρά, η εκτεταμένη βιομηχανοποίηση και η ανάπτυξη ενός πολυσχιδούς μεταποιητικού τομέα οδήγησε στη δημιουργία θέσεων μισθωτής εργασίας κατάλληλων και για τις γυναίκες. Παράλληλα, αναπτύχθηκε μια σύγχρονη γραφειοκρατία, ενώ υπήρξαν και μαζικές τάσεις αστικοποίησης. Τόσο η εκβιομηχάνιση, όσο και η ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα της οικονομίας μείωσαν τη σημασία της φυσικής δύναμης στην παραγωγή έργου και άρα άνοιξαν τον δρόμο της αγοράς εργασίας και για τις γυναίκες. Μαζί με αυτές τις αλλαγές, άρχισαν να ακούγονται και οι πρώτες φεμινιστικές φωνές υπέρ της ισότητας γυναικών και ανδρών. Στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα, ο ρόλος του άνδρα ως βασικού χορηγού της οικογένειας κλονίστηκε μόνο μερικώς και μάλλον κατ' εξαίρεση (περισσότερο, ίσως, στις εργατικές τάξεις, όπου συχνά έπρεπε να δουλεύουν στη βιομηχανία όχι μόνο και οι δύο γονείς για να επιβιώσει η οικογένεια, αλλά συχνά και τα μεγαλύτερα ανήλικα παιδιά).

Μια σημαντική αλλαγή στις οικογενειακές σχέσεις που κατίσχυσε στο πρώτο μισό του περασμένου αιώνα ήταν η απομάκρυνση του άνδρα από την εσωτερική ζωή της οικογένειας και η ανάθεση της ανατροφής των παιδιών και των οικιακών εργασιών, κατ' αποκλειστικότητα, στη μητέρα. Κάποιοι χαρακτήρισαν αυτή την κατανομή αρμοδιοτήτων μεταξύ ανδρών και γυναικών ως ένα «προβληματικό πατριαρχικό παζάρι [...] όπου οι γυναίκες αναζήτησαν την οικονομική υποστήριξη και προστασία των ανδρών έναντι των οικιακών υπηρεσιών τους και της υποταγής τους».⁴ Η κατανομή αυτή παγιώθηκε σε τέτοιο βαθμό, ώστε η απαρτίωση της γυναικείας ταυτότητας θεωρήθηκε άρρηκτα συνδεδεμένη με τη μητρότητα, ενώ, αντίθετα, η ολοκλήρωση της ανδρικής ταυτότητας δεν περνούσε κατ' ανάγκη από την πατρότητα. Προς ιδεολογική ενίσχυση αυτής της δυναμικής, έγινε δημοφιλής η ιδέα ότι «η μητρότητα είναι ένα βιολογικό γεγονός και ως τέτοιο είναι οντολογικά μια διαφορετική κατηγορία από την πατρότητα».⁵ Τον απόηχο αυτής της ιδέας συνεχίζουμε να ακούμε σε διατυπώσεις σχετικά με το «μητρικό ένστικτο» που συνήθως απαλλάσσουν τους άνδρες από διάφορα οικιακά ή πατρικά καθήκοντα (για περισσότερα σχετικά με την πατρότητα βλ. σελ. 137).

Η ανατροφή των αγοριών πέρασε στην επιρροή των γυναικών σε τέτοιο βαθμό, ώστε δημιουργήθηκαν φόβοι κοινωνικού εκθλιψμού της νέας γενιάς των ανδρών. Η απάντηση των ανδρών σε αυτούς τους φόβους ήταν η δημιουργία διάφορων ομόφυλων ομάδων (πρόσκοποι, αθλητικοί όμιλοι και διάφορων ειδών αδελφότητες), όπου θα κάλυπταν την ανάγκη τους να έχουν ένα πεδίο αλληλεπίδρασης με άλλους άνδρες μακριά από τη γυναι-

4. Απόψη του D. Kandiyoti (1988), όπως αναφέρεται στο λήμμα: Aitken, S.C. (2007). Families. Στο Flood M., Gardiner J.K., Pease B. & Pringle K. (επιμ.), *ό.π.*

5. *ό.π.*

κεία επιρροή του οικογενειακού περιβάλλοντος. Στους δύο παγκόσμιους πολέμους που ακολούθησαν, οι άνδρες βρήκαν, μέσα από τον θεσμό του στρατού και στα πεδία των μαχών, το πλαίσιο διαμόρφωσης και αναζωογόνησης του ανδρισμού τους, εμβαπτισμένου στα αρχετυπικά στοιχεία της φυσικής αντοχής και του ηρωισμού που ενέχει ο ρόλος του πολεμιστή.

Ταυτόχρονα, όμως, οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι αποδεκάτισαν τον ανδρικό πληθυσμό και αναπόφευκτα κάλεσαν τις γυναίκες να καλύψουν τα κενά που άφησαν οι άνδρες στην οικονομική μεταπολεμική ζωή. Η συμμετοχή των γυναικών στην παραγωγική διαδικασία δεν ήταν απλώς μια επιλογή, αλλά και μια αναγκαιότητα. Παράλληλα, και ειδικότερα από τη δεκαετία του '60, αναπτύχθηκε εντονότερα το φεμινιστικό κίνημα που αμφισβήτησε την πατριαρχική κατανομή δύναμης σε βάρος των γυναικών και αγωνίστηκε για τη χειραφέτησή τους. Τις τελευταίες δεκαετίες, η ανάπτυξη των κινημάτων για τα δικαιώματα των ομοφυλόφιλων ανδρών και γυναικών οδήγησε σε περαιτέρω κριτική στις πατριαρχικά δομημένες σχέσεις των φύλων και αμφισβήτησε τη μονοκρατορία του «ηγεμονικού ανδρισμού», αντιπαραθέτοντάς του εναλλακτικά πρότυπα ανδρισμού (τα οποία θα δούμε παρακάτω).

3. Ο θεωρητικός προβληματισμός γύρω από τον ανδρισμό

Σε αυτές τις κοινωνικές διεργασίες, η κοινωνική κατασκευή του ανδρισμού άρχισε να βάλλεται, να καλείται να μετασχηματιστεί και, μέσα σε αυτή τη διαδικασία μετασχηματισμού και εξέλιξης, προέκυψαν αρκετές αντιφάσεις. Ο διάλογος γύρω από την ανδρική ταυτότητα ακολούθησε και, σε μεγάλο βαθμό, αναπτύχθη-

κε σε ανταπόκριση, αν όχι σε αντίδραση, προς τη φεμινιστική σκέψη. Έλαβε δε χώρα τόσο στο πεδίο της διανόησης και των πανεπιστημίων (όπου, όπως προείπαμε, αναπτύχθηκαν και αντίστοιχα επιστημονικά πεδία), όσο και στο πεδίο της πολιτικής (με την ευρύτερη έννοια) και των κοινωνικών κινήματων. Ο Messner⁶ συνοψίζει τον προβληματισμό αυτό γύρω από τρεις κύριες θεματικές. Η πρώτη αφορά στο μακροεπίπεδο και στη βασική θέση ότι, μέσα σε μια πατριαρχικά δομημένη κοινωνία, οι άνδρες ως ομάδα απολαμβάνουν κάποια *θεσμικά προνόμια* σε βάρος των γυναικών. Αυτή είναι μια θεμελιώδης θέση στην ανάλυση που ακολουθεί ο φεμινισμός. Ως εκ τούτου, οι διαφορές απόψεις γύρω από την ανδρική ταυτότητα άλλες φορές την αποδέχθηκαν, άλλες φορές της αντιτάχθηκαν και άλλες φορές προσπάθησαν να την παρακάμψουν εξ ολοκλήρου. Η δεύτερη θεματική, γύρω από την οποία αναπτύσσεται ο διάλογος για την ανδρική ταυτότητα, βρίσκεται κατά κάποιον τρόπο στον αντίποδα της πρώτης και αφορά στο *κόστος* που έχει η κοινωνική κατασκευή του ανδρισμού για τους ίδιους τους άνδρες. Η συμμόρφωση των ανδρών με τα κυρίαρχα πρότυπα ανδρισμού εκτός από προνόμια έχει και ένα τίμημα που, ενδεικτικά, μπορεί να μεταφράζεται σε φτωχές και ρηχές κοινωνικές σχέσεις, σε κακή υγεία και σε πρόωρους θανάτους. Η τρίτη θεματική αυξάνει την πολυπλοκότητα της ανάλυσης και επιχειρεί να έρθει πιο κοντά στις διαφορετικές πραγματικότητες που βιώνουν οι άνδρες. Αμφισβητεί την αφοριστική ιδέα ότι οι άνδρες αποτελούν μια ομοιογενή ομάδα και ότι ως τέτοια βρίσκεται στην πλεονεκτική θέση της πατριαρχικής κατανομής δύναμης. *Οι άνδρες έχουν πολλές διαφορές μεταξύ τους* που αφο-

6. Messner, M.A. (2000). *Politics of masculinities. Men in movements*. Altamira Press. Το βιβλίο αυτό είναι και η βασική μας βιβλιογραφική πηγή όσον αφορά στην ενότητα που ακολουθεί για τα κινήματα των ανδρών.

ρούν σε διαστάσεις της ύπαρξής τους πέρα από το κοινωνικό φύλο. Η κοινωνική τάξη, η φυλή, η εθνικότητα, ο σεξουαλικός τους προσανατολισμός είναι διαστάσεις που κατατάσσουν τους άνδρες σε διάφορες ιεραρχικές θέσεις σε σχέση με τους άλλους άνδρες αλλά και με τις γυναίκες, που βρίσκονται σε άλλα σημεία του πολύπλοκου πλέγματος της κοινωνικής διαστρωμάτωσης που διαμορφώνεται. Άρα, δεν μπορούμε να μιλάμε για έναν μοναδικό ανδρισμό, αλλά για πολλαπλούς που, μάλιστα, βρίσκονται σε έναν συνεχή διαγκωνισμό σε ένα πεδίο σχέσεων δύναμης και εξουσίας. Οι άνδρες όχι μόνο είναι διαφορετικοί, αλλά δεν υπάρχει και ισότητα μεταξύ τους. Η νομή του πατριαρχικού μερίσματος είναι ανάλογη αυτής της διαφορετικότητας και ανισότητας.

Θεωρίες για τον ανδρισμό

Γενικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι υπάρχουν δύο κατηγορίες προσεγγίσεων που επιχειρούν να απαντήσουν στο ερώτημα τι σημαίνει να είσαι άνδρας και γυναίκα. Από τη μια πλευρά, υπάρχει η άποψη που θεωρεί ότι πρόκειται για κοινωνικές κατασκευές, οι οποίες, σε συγκεκριμένα κοινωνικοϊστορικά πλαίσια, προσδιορίζουν ποιος θεωρείται άνδρας και ποια γυναίκα (*κοινωνικός κονστρουξιονισμός* – social constructionism). Η άποψη αυτή δεν αρνείται, φυσικά, ότι γεννιόμαστε με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά ενός βιολογικού φύλου, ωστόσο η ταυτότητα φύλου θεωρείται επίκτητη μέσα από μια διαδικασία κοινωνικοποίησης σε ένα πεδίο όπου προϋπάρχουν σύνθετες δυναμικές σχέσεων μεταξύ των δύο κοινωνικών φύλων. Η παράφραση της γνωστής ρήσης της Σιμόν Ντε Μποβουάρ «κάποιος δε γεννιέται, αλλά γίνεται άνδρας» συμπυκνώνει αυτή την αντίληψη. Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν οι απόψεις που υποστηρίζουν ότι ο άνδρας και η γυναίκα αποτελούν *φυσικές κατηγορίες* (που προσδιο-

ρίζονται, δηλαδή, από τη φύση – naturalism) και ότι έχουν εγγενή και αμετάβλητα *θεμελιώδη* χαρακτηριστικά που καθορίζουν και την κοινωνική έκφραση του φύλου (*ουσιοκρατικές αντιλήψεις*⁷ – essentialistic approaches). Όπως θα δούμε και στην επόμενη ενότητα, οι δύο αυτές προσεγγίσεις αποτέλεσαν το θεωρητικό υπόβαθρο και χρωμάτισαν τον προσανατολισμό διάφορων κινήματων για τον άνδρα που αναπτύχθηκαν κυρίως στις ΗΠΑ. Στη δική μας ανάλυση, όπως θα γίνει εμφανές, υιοθετούμε την οπτική του κοινωνικού κονστρουξιονισμού.

Στις περιπτώσεις των *διεμφυλικών*, τα άτομα νιώθουν δυσφορία για το βιολογικό τους φύλο και ασυμφωνία μεταξύ των βιολογικών τους φυλετικών χαρακτηριστικών και της υποκειμενικής εμπειρίας του κοινωνικού τους φύλου. Στις περιπτώσεις των *ομοφυλόφιλων*, δεν υπάρχει ασυμφωνία μεταξύ των βιολογικών χαρακτηριστικών και του κοινωνικού φύλου, διαφοροποιούνται, ωστόσο, λόγω της σεξουαλικής τους προτίμησης για άτομα του ίδιου φύλου. Τόσο στην περίπτωση των *διεμφυλικών* όσο και στην περίπτωση των *ομοφυλόφιλων*, οι αντιλήψεις που διέπονται από την ιδέα της κοινωνικής κατασκευής του φύλου δίνουν έμφαση στην υποκειμενική εμπειρία του ατόμου και στην επίλυση ή εξομάλυνση της σύγκρουσης που δημιουργείται μεταξύ

7. Ουσιοκρατία: Είναι η άποψη ότι κάθε οντότητα έχει ένα σύνολο χαρακτηριστικών που προσδιορίζουν την ταυτότητά της και την καθιστούν αυτό που είναι. Αποστολή της επιστήμης και της φιλοσοφίας είναι να ανακαλύψουν και να εκφράσουν αυτά τα χαρακτηριστικά. Σύμφωνα με την ουσιοκρατία, η ουσία προηγείται της ύπαρξης. Δίνει προτεραιότητα στην απρόσωπη, άμορφη και άχρονη ουσία έναντι του επιμέρους όντος (προσωπικού και ατομικού), το οποίο τελικά εκλαμβάνεται ως κατώτερο, υποδεέστερο, παράγωγο και προϊόν της ουσίας. Ο όρος επίσης εκφράζει την άποψη ότι οι τα μέλη των διάφορων κατηγοριοποιήσεων των ανθρώπων, όπως άνδρες-γυναίκες, ετεροφυλόφιλοι-ομοφυλόφιλοι, μέλη εθνοτικών και φυλετικών ομάδων, έχουν εγγενώς διαφορετική φύση, χαρακτηριστικά και προδιαθέσεις. <https://en.oxforddictionaries.com/definition/essentialism>, <https://en.wikipedia.org/wiki/Essentialism>, <https://www.wikipedia.gr/wiki/Ουσιοκρατία>

αυτής και των κοινωνικών αντιδράσεων που προκαλεί η ασυμφωνία με το βιολογικό φύλο ή με τον κυρίαρχο ετεροφυλικό σεξουαλικό προσανατολισμό αντίστοιχα. Αντίθετα, οι προσεγγίσεις που θεωρούν ότι κάποιος γεννιέται ή άνδρας ή γυναίκα και ότι αυτό συνεπάγεται θεμελιώδη αμετάβλητα χαρακτηριστικά και κοινωνικές συμπεριφορές τείνουν να θεωρούν τους διεμφυλικούς και τους ομοφυλόφιλους μια απόκλιση από την κανονικότητα, μια ανωμαλία για την οποία θα πρέπει να γίνει προσπάθεια να αποκατασταθεί η «φυσική τάξη» πραγμάτων. Δυστυχώς, ακόμα και σήμερα αυτές οι τελευταίες απόψεις δεν είναι όσο περιθωριοποιημένες θα ανέμενε κανείς με βάση την αντίστοιχη –συχνά δημόσια– διαβούλευση που γίνεται γι' αυτά τα θέματα, τόσο στην επιστημονική κοινότητα όσο και στη νομολογία.

Τη δεκαετία του '70, μια θεωρία ιδιαίτερα δημοφιλής στη μελέτη του ανδρισμού ήταν η *Θεωρία του ρόλου του φύλου* (Sex Role Theory)⁸ που αναπτύχθηκε μέσα στο ρεύμα του *λειτουργισμού*. Η σχολή του λειτουργισμού υποστήριζε ότι για να αναπαραχθεί και να έχει κοινωνική σταθερότητα μια κοινωνία πρέπει να εξυπηρετούνται κάποιες λειτουργίες της. Η κατανομή ρόλων φύλου σε άνδρες και γυναίκες με προδιαγραφές και χαρακτηριστικά συμπληρωματικά εξυπηρετεί την εύρυθμη λειτουργία τόσο της οικογένειας όσο και της παραγωγικής διαδικασίας. Υποστήριξαν ότι οι άνδρες είναι καταλληλότεροι για την επιτέλεση ενός *εργαλειικού ρόλου* (instrumental role), ενώ οι γυναίκες θεωρήθηκαν καταλληλότερες για την επιτέλεση ενός *εκφραστικού ρόλου* (expressive role). Ως εκ τούτου, οι άνδρες θεωρήθηκαν πιο ανταγωνιστικοί, πιο πρακτικοί και ορθολογικοί για να δράσουν στη δημόσια σφαι-

8. Pease, B. (2007). Sex Role Theory. Στο Flood M., Gardiner J.K., Pease B. & Pringle K. (επιμ.), *ό.π.*

ρα, να εργαστούν επαγγελματικά και να μεσολαβήσουν τη σχέση της οικογένειας με την ευρύτερη κοινωνία. Από την άλλη πλευρά, οι γυναίκες επιφορτίστηκαν με τη φροντίδα και ανατροφή των παιδιών και γενικότερα με την ύπαρξη συναισθηματικής αρμονίας στις οικογενειακές σχέσεις. Σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση, ορθώς οι δύο ρόλοι είναι συμπληρωματικοί και ιεραρχημένοι σε κυρίαρχους και υποτασσόμενους, καθώς αυτό εξυπηρετεί την εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας.

Το 1976, μάλιστα, δημοσιεύτηκε ένα άρθρο⁹ με μεγάλη απήχηση που περιέγραφε τους τέσσερις βασικούς κανόνες που υποτίθεται ότι πρέπει να τηρούν οι άνδρες μέσα στο πλαίσιο της θεωρίας του ρόλου των φύλων: 1. Να αποφεύγουν οτιδήποτε θα μπορούσε να θεωρηθεί γυναικείο 2. Ως βασικοί χορηγοί στις οικογένειες να επιδιώκουν όσο μεγαλύτερο γόπτρο και επιτυχία 3. Να έχουν δύναμη και αυτοπεποίθηση και, τέλος, 4. Να είναι τολμηροί, επιθετικοί και βίαιοι. Το βασικό επιχείρημα του άρθρου ήταν ότι οι ίδιοι οι άνδρες υποφέρουν και καταπιέζονται από αυτές τις επιταγές *εξίσου με τις γυναίκες* και προέτρεπε σε κοινωνικές αλλαγές στις οποίες θα οδηγημάσταν αν εκπαιδεύαμε τα αγόρια και τους άνδρες με τέτοιο τρόπο που να τους κάνουμε πιο ευγενικούς, συναισθηματικά εκφραστικούς και υποστηρικτικούς της ισότητας με τις γυναίκες. Η άποψη έγινε αρχικά αποδεκτή από ένα φιλελεύθερο τμήμα του φεμινιστικού κινήματος της εποχής που απέδιδε τις έμφυλες ανισότητες σε ξεπερασμένες νόρμες των κοινωνικών φύλων και, κυρίως, στην άνιση κατανομή εργασίας ανά φύλο τόσο στον ιδιωτικό όσο και στον δημόσιο χώρο. Διεκδίκησαν την αναθεώρησή τους μέσα από αγώνες για τα ατομικά δικαιώματα των γυναικών και για το δικαίωμά τους σε

9. Brannon, R. (1976). The Male Sex Role. Αναφέρεται στο Pease, B. (2007), *ό.π.*

ίσες ευκαιρίες (μισθολογικές, εκπαιδευτικές, εργασιακές κτλ.). Ωστόσο, η αντίληψη ότι οι άνδρες καταπιέζονται *εξίσου με τις γυναίκες* από τις επιταγές του ρόλου του φύλου τους θεωρήθηκε αργότερα μάλλον απλουστευτική και συντηρητική, καθώς δε λάμβανε υπόψη την ευρύτερη πατριαρχική και οικονομική¹⁰ οργάνωση της κοινωνίας, η οποία συνολικά κατανέμει την κοινωνική ισχύ υπέρ των ανδρών και σε βάρος των γυναικών.

Στην πιο σύγχρονη κοινωνιολογική σκέψη, υπάρχει η λεγόμενη *προσέγγιση της πραγμάτωσης του κοινωνικού φύλου* (doing gender perspective).¹¹ Επηρεάστηκε από τη θεωρία της συμβολικής διάδρασης, που εστιάζει στο πώς διαμορφώνεται η έννοια του κοινωνικού φύλου στο μικροεπίπεδο των καθημερινών συνδιαλλαγών. Το κοινωνικό φύλο δεν προσδιορίζει απλώς το άτομο, αλλά είναι φορέας κοινωνικών αξιών και νοήματος. Η προσέγγιση της πραγμάτωσης του κοινωνικού φύλου πρεσβεύει ότι το φύλο δεν είναι κάτι εγγενές στο άτομο, αλλά περισσότερο κάτι που το άτομο υιοθετεί *σε αλληλεπίδραση με άλλα άτομα*. Για παράδειγμα, μέσα από συγκεκριμένες πράξεις όπως ο αθλητισμός και η σχέση τους με τη φυσική δύναμη και το σώμα τους, η ανδρική ένδυση, η «αντρίκεια περπατησιά» και ο αντίστοιχος τρόπος ομιλίας, από τον τρόπο που κάθονται κ.ά., οι άνδρες ενσωματώνουν, δημιουργούν και επιβεβαιώνουν την ανδρική τους ταυτότητα (προφανώς, αντίστοιχα κάνουν και οι γυναίκες). Το ποιος είναι ο αρμόζων για το κάθε φύλο τρόπος συμπεριφοράς μαθαίνεται από πολύ νωρίς μέσα από τις αντιδράσεις του περιγυρου. Τα άτομα είναι *υπόλογα* για τη συμπεριφορά τους στους άλλους,

10. Οι κριτικές αυτές ασκήθηκαν από τις ρηξικέλευθες σοσιαλίστριες και από φεμινίστριες αντίστοιχα. Για περισσότερα βλ. Παράρτημα, σελ. 542.

11. Τον όρο πρότεινε ο Messerschmidt (1993) και αναφέρεται στο Pfeffer, C.A., Rogalin, C.L., & Gee, C.A. (2016). Masculinities through a cross-disciplinary lens: lessons from sociology and psychology. *Sociology Compass*, 10(8), 652-672.

οι οποίοι την αξιολογούν και την ενισχύουν ή την κατακρίνουν. Οι γονείς του κάθε παιδιού είναι προσωπικά υπεύθυνοι για τη συμμόρφωσή του με τις κατάλληλες ανά κοινωνικό φύλο συμπεριφορές του. Μία άλλη διάσταση της ίδιας θεωρίας αναφέρεται στο πώς το κάθε φύλο *πραγματώνει τα συναισθήματα* (doing emotions). Έρευνες στην κοινωνική ψυχολογία δείχνουν ότι οι άνδρες και οι γυναίκες βιώνουν τα ίδια συναισθήματα, ωστόσο ο τρόπος που τα εκφράζουν διαφοροποιείται σημαντικά. Για παράδειγμα, οι άνδρες έχουν την τάση να εκδραματίζουν τον θυμό τους, ενώ οι γυναίκες να τον λεκτικοποιούν. Γενικότερα, οι άνδρες μαθαίνουν να συγκρατούν την έκφραση των συναισθημάτων τους, να παρουσιάζονται πιο λογικοί και μέσα από τη συγκράτηση των συναισθημάτων τους, με κάποιον τρόπο, να κυριαρχούν στις κοινωνικές τους σχέσεις. Η έκφραση κάποιων άλλων συναισθημάτων μπορεί είτε να είναι συγκαλυμμένη είτε να μετατρέπεται σε κάτι που δύσκολα ταυτίζεται με την αρχική συναισθηματική κατάσταση. Για παράδειγμα, η ευαλωτότητα, η λύπη ή η ταπείνωση και η ντροπή μπορούν να εκφραστούν από τους άνδρες με συμπεριφορές απόσυρσης και σιωπής ή, αντίθετα, επιθετικότητας, ανταγωνισμού, χοντροκομμένης πλάκας ή και ανάρμοστων, αγενών συμπεριφορών. Η θεωρία της *πραγμάτωσης του κοινωνικού φύλου* εμπλουτίστηκε με την έννοια της «αναστοχαστικότητας».¹² Υποστηρίχθηκε ότι κάθε άνδρας (και αντίστοιχα γυναίκα) αναπτύσσει ένα είδος εσωτερικού διαλόγου όπου κρίνει σε ποιες περιστάσεις είναι κατάλληλο να συμμορφωθεί με κυρίαρχες για το φύλο του συμπεριφορές και σε ποιες όχι. Για παράδειγμα, ένας άνδρας θα συμπεριφερθεί διαφορετικά στο γήπεδο ή σε μια ταβέρνα με ανδροπαρέα, και διαφορετικά

---

12. Messerschmidt (2016), *ό.π.*

σε μια συγκέντρωση της οικογένειας ή σε μια παρέα γυναικών. Άρα, κάθε άτομο είναι ενεργός διαμορφωτής του κοινωνικού του φύλου και όχι απλώς αποδέκτης των προσδοκιών και της αξιολόγησης του κοινωνικού συνόλου. Σύμφωνα με αυτό το θεωρητικό μοντέλο, το κοινωνικό φύλο δεν είναι κάτι στατικό, αλλά χαρακτηρίζεται από ρευστότητα και δυνατότητα μεταβολών.

Σε παραπλήσιες θεωρητικές γραμμές βρίσκεται και η ιδέα που πρότεινε ο De Visser και οι συνεργάτες του περί *ανδρικού συμβολικού κεφαλαίου*.¹³ Σύμφωνα με αυτή, οι άνδρες συλλέγουν από διάφορα πεδία κοινωνικής δράσης και αλληλεπίδρασης ένα συμβολικό *κεφάλαιο ανδρισμού*, το οποίο είναι ανταλλάξιμο και αποταμιεύσιμο με την ακόλουθη έννοια: Όταν η συμπεριφορά ενός άνδρα υπολείπεται των ανδρικών προτύπων, όπως για παράδειγμα η μη κατανάλωση αλκοόλ από μέρους του, εκείνος μπορεί να εξισορροπεί αυτή την απομείωση του συμβολικού του κεφαλαίου ανδρισμού με την επίδειξη έντονης ετεροσεξουαλικής δραστηριότητας ή με την επίδειξη της φυσικής του ρώμης μέσα από αθλητικές δραστηριότητες. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το εύρημα των ερευνητών ότι η αξία των πηγών από όπου μπορούν να αντλήσουν οι άνδρες αυτό το συμβολικό κεφάλαιο διαφοροποιείται. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι το κεφάλαιο ανδρισμού που αποδίδει η συμμετοχή σε υγιείς δραστηριότητες όπως ο αθλητισμός είναι μεγαλύτερο από αυτό που αποδίδουν ανθυγιεινές δραστηριότητες όπως το κάπνισμα και η κατανάλωση αλκοόλ. Για να σκεφτούμε μια διαφορετική περίπτωση, υποθέτουμε ότι το συμβολικό κεφάλαιο ανδρισμού που αποδίδει η χρήση βίας για να προασπιστεί κανείς την τιμή μιας γυναίκας είναι πολύ μεγαλύ-

13. De Visser, R.O., Smith, J.A. & McDonnell, E.J. (2009). "That's not masculine". Masculine capital and health-related behaviour. *Journal of Health Psychology*, 14(7), 1047-1058. Αναφέρεται στο Pfeffer, C.A., Rogalin, C.L. & Gee, C.A. (2016), *ό.π.*

τερο από τη χρήση βίας που γίνεται για την καθυπόταξη μιας γυναίκας. Ας φανταστούμε έναν άνδρα σε ένα μπαρ που ζητάει τον λόγο και έρχεται στα χέρια με έναν άλλο άνδρα επειδή φλέρταρε την κοπέλα του, σε αντιπαραβολή με έναν άνδρα που, σε έναν οικογενειακό καβγά, δέρνει τη γυναίκα του. Η επιθετικότητα και η προσφυγή στη βία είναι συμπεριφορές που γενικά αυξάνουν το ανδρικό συμβολικό κεφάλαιο, ωστόσο στην πρώτη περίπτωση αυτό συμβαίνει πολύ περισσότερο από ό,τι στη δεύτερη (στην οποία πιθανόν να υπάρχει και απομείωση του κεφαλαίου).

Τέλος, έχουμε θεωρίες για το κοινωνικό φύλο που έχουν τις ρίζες τους στην κοινωνιολογική προσέγγιση των *κοινωνικών συγκρούσεων*. Η θεωρητική αυτή οπτική¹⁴ διατείνεται ότι, όταν υπάρχει ανισότητα στην κατανομή δύναμης, γοήτρου και πόρων μεταξύ διάφορων κοινωνικών ομάδων, παράγονται κοινωνικές εντάσεις και συγκρούσεις. Οι συγκρούσεις αυτές, κατά τη συγκεκριμένη προσέγγιση, είναι η κινητήρια δύναμη της ιστορίας, καθώς μέσα από αυτή τη διαδικασία διαμορφώνονται και εξελίσσονται οι κοινωνικές πραγματικότητες. Ο ιστορικός υλισμός και η μαρξιστική ανάλυση έδωσε έμφαση στην πάλη των τάξεων και αποτελεί τον προπάτορα των θεωριών της κοινωνικής σύγκρουσης. Διάφοροι διανοούμενοι, ωστόσο, διεύρυναν την παραπάνω κεντρική ιδέα της θεωρίας, συμπεριέλαβαν και άλλες διαστάσεις σύγκρουσης και επέκτειναν την ανάλυσή τους και σε άλλα κοινωνικά φαινόμενα πέρα από την πολιτική οικονομία. Ιδιαίτερα ο *πολυφυλετικός φεμινισμός*¹⁵ ανέλυσε την έννοια του κοινωνικού φύλου σε μια πολύπλοκη συγκρουσιακή δυναμική όπου δεν υπάρχει *μία* ανδρική και *μία* γυναικεία ταυτότητα, αλλά

14. Crossman, A. (2017). Understanding social conflict theory. Στον ιστότοπο <https://www.thoughtco.com/conflict-theory-3026622>

15. Βλ. Παράρτημα, σελ. 542.

πολλαπλές. Το πώς ένα πρόσωπο βιώνει και πραγματώνει το κοινωνικό του φύλο εξαρτάται από την κοινωνική δύναμη που έχει αυτό το πρόσωπο σε σχέση με άλλες διαστάσεις της κοινωνικής του ύπαρξης που αφορούν στην ηλικία του, στη φυλή του, στην εθνικότητά του, στον σεξουαλικό του προσανατολισμό, στην πολιτιστική του ομάδα και, φυσικά, στην κοινωνική του τάξη.

Η τυπολογία των ανδρισμών και οι διεργασίες που τους παράγουν

Τη δεκαετία του '80, προτάθηκε ο όρος *ηγεμονικός ανδρισμός* (hegemonic masculinity)¹⁶ για να περιγράψει το κυρίαρχο ιδεώδες ανδρισμού κάθε εποχής και να εξηγήσει πώς και μέσα από ποιες πρακτικές καταφέρνουν οι άνδρες να παρουσιάζουν ως φυσική και φυσιολογική την κυριαρχία τους επί των περισσότερων γυναικών και άλλων κατηγοριών μειονεκτούντων ανδρών. Ο ηγεμονικός ανδρισμός ορίζεται μέσα από την (ιεραρχική) αντιπαραβολή του με τη θηλυκότητα και με άλλες εναλλακτικές εκδοχές ανδρισμού, με άλλα λόγια μέσα από την αντιπαραβολή του με τον «Άλλον». Πρεσβεύει ότι το ιδεώδες του ανδρισμού είναι ένα και μοναδικό, και άρα κάθε εκδοχή που αποκλίνει από αυτό θεωρείται υποδεέστερη. Παρ' όλα αυτά, δεν είναι μια έννοια στατική αλλά έχει τη δυνατότητα να μεταλλάσσεται συνεχώς, με κύριο στόχο να διατηρεί την ηγεμονική του θέση. Ο *ηγεμονικός ανδρισμός* παράγει και αναπαράγει την καταπίεση που διέπει τις σχέσεις ανδρών-γυναικών, όχι όμως πάντα με έναν τρόπο εμφανώς καταδυναστευτικό. Η δύναμή του είναι ότι, στις καθημερινές κοινωνικές επαφές, υποβάλλει το λανθάνον μήνυμα ότι η «φυσική τάξη των πραγμάτων» συμπεριλαμβάνει κατανομές

16. Pfeffer, C.A., Rogalin, C.L. & Gee, C.A. (2016), *ό.π.*: Levy, D.P. (2007). Hegemonic masculinity. Στο Flood, M., Gardiner, J.K., Pease, B., & Pringle, K. (2007), *ό.π.*

δύναμης, εργασιών και κύρους που ευνοούν τους άνδρες έναντι των γυναικών. Για παράδειγμα, σε αναλύσεις αφηγήσεων ανδρών βρέθηκε ότι ακόμα και όταν τα υποκείμενα της έρευνας διαφοροποιούνταν λεκτικά από στερεοτυπικές εκδοχές του ηγεμονικού ανδρισμού, στον λόγο τους λάνθαναν *οι ίδιες αξίες με αυτές του ηγεμονικού ανδρισμού*: είτε αυτοχαρακτηρίζονταν παραδοσιακοί είτε επαναστάτες, οι άνδρες της έρευνας πάνω απ' όλα ήθελαν να παρουσιάζονται ως *ανεξάρτητοι και ανώτεροι* από τις παραδοσιακές «καρικατούρες» ανδρισμού.

Επίσης, ο *ηγεμονικός ανδρισμός* έχει την ικανότητα να οικειοποιείται στοιχεία από εναλλακτικούς ανδρισμούς και να τα χρησιμοποιεί για να ενισχύει την κυριαρχική του θέση.¹⁷ Για παράδειγμα, εμβληματικές φιγούρες του ηγεμονικού ανδρισμού όπως παρουσιάζονται στον κινηματογράφο (ο Άρνολντ Σβαρτσενέγκερ στον ρόλο του «νηπιαγωγού κομάντο» ή οι διαδοχικές μεταμορφώσεις του ανδρικού ιδεώδους στον ρόλο του μυστικού πράκτορα Τζέιμς Μποντ, που αναλύεται εκτενώς στο κεφάλαιο για τον κινηματογράφο), χωρίς να αμφισβητούνται τα ηγεμονικά τους χαρακτηριστικά, εμπλουτίζονται και γίνονται μια «σέξι υβριδική μείξη σκληρότητας και συμπόνιας».¹⁸ Με ανάλογο τρόπο, ο κατεξοχήν ηγεμονικός ανδρικός λόγος των προέδρων των ΗΠΑ Μπους (πατέρα και υιού), όταν εξηνούσαν στα διαγγέλματά τους την κήρυξη του «Πολέμου κατά της Τρομοκρατίας», διανθίστηκε με ευαίσθητα *ανθρωπιστικά* ρητορικά σχήματα, παράγοντας ένα πιο εύπεπτο μείγμα δυναμισμού, αποφασιστικότητας, δράσης (χαρακτηριστικά που στερεοτυπικά

17. Η διαδικασία αυτή ονομάστηκε «διαλεκτικός πραγματισμός». Βλ. Bridges, T., & Pascoe, C.J. (2014), Hybrid masculinities: New directions in the sociology of men and masculinities. *Sociology Compass*, 8(3), 246-258. 10-1111/soc4. 12134.

18. Και αυτό και τα ακόλουθα δύο παραδείγματα από το Bridges, T., & Pascoe, C.J. (2014), *ό.π.*

θεωρούνται ανδρικά), αλλά και ανθρωπιάς, προστατευτισμού και φροντίδας (χαρακτηριστικά που στερεοτυπικά θεωρούνται γυναικεία). Αυτά τα δύο παραδείγματα είναι ενδεικτικά της ικανότητας του *ηγεμονικού ανδρισμού* να εμπλουτίζεται με «γυναικείες ποιότητες» και να συγκαλύπτει ή να αμβλύνει πρακτικές επιβολής και βίας σε συμβολικό όσο και σε παγκόσμιο πλαίσιο. Αρκετοί υποστηρίζουν ότι πολλές μεταμορφώσεις του *ηγεμονικού ανδρισμού* αφορούν διαφοροποιήσεις *περισσότερο στο ύψος παρά στην ουσία*. Για παράδειγμα, τα τελευταία χρόνια βλέπουμε συχνά στον δημόσιο βίο άνδρες υψηλού κύρους, από διάφορα πεδία, να δακρύζουν δημοσίως. Η αποκάλυψη αυτής της πιο συναισθηματικής τους πλευράς σε τίποτα δεν αλλάζει, υποστηρίζουν κάποιοι, τις έμφυλες και γενικότερα τις κοινωνικές δυναμικές ισχύος: ισχυροί άνδρες –πιθανόν πιο συμπαιθητικοί– εξακολουθούν να κρατούν τα νήια νευραλγικών θέσεων. Αντίστοιχη κριτική έχει δεχτεί η ανάδειξη του νέου προτύπου του ενεργού πατέρα (το οποίο θα αναλύσουμε σε επόμενο κεφάλαιο): Οι νέοι πατεράδες μπορεί να συμμετέχουν πιο ενεργά στο μέγλωμα των παιδιών και να έχουν πιο έντονες και ουσιαστικές συναισθηματικές σχέσεις μαζί τους, αυτό όμως δεν ανατρέπει τον καταμερισμό δύναμης των κοινωνικών φύλων, που εξακολουθεί να είναι υπέρ των ανδρών.

Όπως είπαμε, ο *ηγεμονικός ανδρισμός* ορίζεται σε αντιπαράβολή με τον «Άλλον». Ως εκ τούτου, έχουμε «περιθωριοποιημένους και καθυποταγμένους ανδρισμούς» όπου άνδρες βιώνουν τον ανδρισμό τους υπό την ηγεμονία άλλων ανδρών βάσει χαρακτηριστικών φυλής, κοινωνικής τάξης, εθνικότητας ή ομοφυλοφιλικού σεξουαλικού προσανατολισμού και διαφοροποιούνται με τον έναν ή τον άλλο τρόπο από τα κυρίαρχα πρότυπα ανδρισμού. Για παράδειγμα, έχουμε την περίπτωση ανδρών μετανα-

στών που, βιώνοντας οι ίδιοι και οι οικογένειές τους διακρίσεις σε βάρος τους στη χώρα υποδοχής, είναι συναισθηματικά πολύ πιο εκφραστικοί από τους γηγενείς άνδρες και δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στη σύνδεση της οικογένειας και στην αλληλεξάρτηση μεταξύ του κύκλου των συγγενών και των οικείων. Σε άλλες μελέτες, οι ερευνητές βρίσκουν ότι οι έγχρωμοι άνδρες στις ΗΠΑ, εκτός από πιο εκφραστικοί συναισθηματικά, είναι πιο ευέλικτοι στην κατανομή των οικιακών εργασιών και στην ανάληψη καθηκόντων σχετικών με την ανατροφή των παιδιών τους, όπως και πιο ανοικτοί στο να εμπλακούν σε δραστηριότητες που τείνουν να χαρακτηριστούν γυναικείες – για παράδειγμα, η ενασχόληση με την ένδυση και τον χορό. Ωστόσο, ο ηγεμονικός ανδρισμός τείνει να παρουσιάζει τους έγχρωμους άνδρες της Αμερικής ως επιθετικούς, βίαιους και επικίνδυνα υπερσεξουαλικούς (άρα επικίνδυνους για τις λευκές γυναίκες τους).

Ένα άλλο παράδειγμα ενδεικτικό του τρόπου που ο ηγεμονικός ανδρισμός δυσφημεί και καθυποτάσσει άλλους ανδρισμούς αφορά στην αντιφατική αντιμετώπιση που έχουν οι Αμερικανοασιατές άνδρες στις ΗΠΑ. Από τη μια μεριά, αν δεν καταφέρουν να παρουσιάζονται όπως τους θέλουν οι επιταγές του ηγεμονικού ανδρισμού, δηλαδή «σκληροί», όμορφοι και συναισθηματικά ανέκφραστοι, αυτό οδηγεί σε περαιτέρω περιθωριοποίησή τους σε μια κοινωνική διαστρωμάτωση όπου έχουν ήδη δυσμενή θέση ως «ξένοι». Αν, ωστόσο, από την άλλη μεριά, καταφέρουν να ανταποκριθούν στις προδιαγραφές του ηγεμονικού ανδρισμού, τότε περιθωριοποιούνται εκ νέου, παρουσιαζόμενοι ως *παραδοσιακοί Ασιάτες φαλλοκράτες και μισογύνηδες!* Με λίγα λόγια, όπως και να εκδηλώσουν τον ανδρισμό τους, είναι χαμένοι: Θα χρησιμοποιηθεί ως μηχανισμός για την κοινωνική τους υποβίβαση και περιθωριοποίηση.

Ανάμεσα στον *ηγεμονικό ανδρισμό* και στους περιθωριοποιημένους και καθυποταγμένους ανδρισμούς, κάποιοι μελετητές¹⁹ εισήγαγαν τον όρο *υβριδικοί ή μη αποκλείοντες ανδρισμοί* (hybrid and inclusive masculinities) για να περιγράψουν την τάση κάποιων ανδρών που, παρότι έχουν χαρακτηριστικά που τους εντάσσουν στα ηγεμονικά πρότυπα, επιλέγουν να υιοθετούν μια πιο ανοιχτή στάση και να συμπεριλαμβάνουν στις πρακτικές τους και συμπεριφορές που θα θεωρούνταν χαρακτηριστικές άλλων ομάδων. Ενσωματώνουν, δηλαδή, στοιχεία είτε από τους ομοφυλόφιλους είτε από πολιτιστικές πρακτικές ανδρών άλλων φυλετικών ή εθνοτικών ομάδων, ακόμα και πρακτικές τυπικά γυναικείες. Οι μελετητές παρατηρούν ότι υπάρχει μια υποχώρηση της ομοφοβικής υστερίας και γίνονται ανεκτές ή και της μόδας συμπεριφορές που λίγα χρόνια πριν θα έγειραν ομοφοβικές αντιδράσεις. Για παράδειγμα, έχουμε άνδρες που υιοθετούν στο ντύσιμό τους χρώματα και στιλ που παραδοσιακά θα χαρακτηρίζονταν θηλυπρεπή ή άνδρες που ασχολούνται με την περιποίηση του σώματος και του προσώπου τους με έναν τρόπο που παραδοσιακά προσιδιάζει στις γυναίκες. Στις επιδείξεις και στα περιοδικά μόδας, αποτυπώνεται αυτή η τάση σε ενδυματολογικά στιλ που θα χαρακτηρίζαμε *ανδρόγυνα*. Σχετική είναι επίσης η κυριαρχία, τις τελευταίες δεκαετίες, στον χώρο του καθημερινού ρουχισμού της τάσης του unisex ενδύματος και των αντίστοιχων αξεσουάρ. Αντιπροσωπευτικές των *υβριδικών ανδρισμών* θα μπορούσαν να θεωρηθούν και οι αλλαγές στη διαμόρφωση νέων προτύπων ομορφιάς για το ανδρικό σώμα, που εξακολουθεί μεν να είναι νευρώδες, όχι όμως ογκώδες και μυώδες όπως στις προηγούμενες δεκαετίες. Στις πασαρέλες πια παρελαύνουν

19. Anderson, E., & McGuire, R. (2010). Inclusive masculinity theory and the gendered politics of men's rugby. *Journal of Gender Studies*, 19(3), 249-261.

και ανδρικά σώματα που τείνουν να είναι οστεώδη (όπως και των γυναικών συναδέλφων τους), πλήρως αποτριχωμένα και με χαρακτηριστικά προσώπου που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν παιδόμορφα ή αμφίφυλα. Οι *μη αποκλείοντες ή υβριδικοί ανδρισμοί* φτάνουν στο σημείο να υιοθετούν πρακτικές που θεωρούνταν ταμπού σε προηγούμενες εποχές, επιτρέποντας, για παράδειγμα, πολύ περισσότερο τη σωματική επαφή μεταξύ ανδρών. Ακόμα και στον χώρο της διοίκησης επιχειρήσεων μπορούμε να αναγνωρίσουμε την επέκταση του υβριδικού ανδρισμού. Η σύγχρονη τάση στον χώρο των επιχειρήσεων διαπνέεται από τη λογική της αξιοποίησης και ενεργοποίησης του ανθρώπινου δυναμικού και του δυναμικού των εργασιακών ομάδων. Οι έννοιες του κάθετου, ιεραρχικού ελέγχου και της αντίστοιχης ηγεσίας εμπλουτίζονται ή και αντικαθίστανται από πιο συνεργατικές λογικές που προάγουν τη δημιουργικότητα και την ευρηματικότητα. Η υποβόσκουσα αντίληψη είναι ότι, όταν χάνονται ή δεν αξιοποιούνται τα ταλέντα των στελεχών, ουσιαστικά η επιχείρηση χάνει πόρους και, σε τελική ανάλυση, χάνει σε αποτελεσματικότητα. Στη σύγχρονη διοίκηση αναζητούνται στελέχη που διαθέτουν τις *γυναικείες εκείνες ιδιότητες* που θα ενισχύσουν τη συνοχή των εργασιακών ομάδων, τη συνεργατικότητά τους, θα διαχειριστούν καλύτερα ζητήματα εργασιακών σχέσεων και δυναμικής ομάδας. Τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες μάλιστα καλούνται να ενσωματώσουν στον τρόπο διοίκησης αυτά τα χαρακτηριστικά που παραδοσιακά θεωρούνται γυναικεία και να τα μπολιάσουν με ηγεμονικά στοιχεία ανδρισμού.

Η κριτική που ασκείται στους *μη αποκλείοντες ή υβριδικούς ανδρισμούς* είναι ότι, μέσα από την οικειοποίηση πρακτικών άλλων ανδρισμών, θολώνουν τα όρια, συσκοτίζουν ζητήματα

κοινωνικής δύναμης που διαχωρίζουν διαφορετικές ομάδες, περνώντας την ιδέα ότι λίγο πολύ όλοι ίδιοι είναι. Εξυπηρετούν, λέει αυτή η κριτική, τον ηγεμονικό ανδρισμό, ο οποίος μπορεί άκοπα να χαρακτηρίσει τις πρακτικές ανδρών άλλων κοινωνικών ομάδων ως παρωχημένες και οπισθοδρομικές. Οι επικριτές σημειώνουν, ορθά νομίζουμε, ότι οι άνδρες που ανήκουν σε κοινωνικές τάξεις ή φυλετικές ομάδες υποβαθμισμένες, καθώς και οι ομοφυλόφιλοι, δεν έχουν την ευχέρεια να αποκλίνουν από πιο παραδοσιακούς ορισμούς του ανδρισμού τους (βλ. παραπάνω το παράδειγμα με τους Αμερικανοασιάτες). Αντίθετα, άνδρες από κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες, των οποίων το κύρος εδράζεται στην οικονομική και επαγγελματική ισχύ, όπως, για παράδειγμα, τα στελέχη μεγάλων εταιρειών, μπορούν ακίνδυνα όχι μόνο να οικειοποιούνται κώδικες συμπεριφοράς –όπως, για παράδειγμα, τη χρήση προϊόντων και υπηρεσιών καλλωπισμού– χωρίς να διακινδυνεύουν τον ανδρισμό τους αλλά, τουναντίον, με αυτό τον τρόπο ενισχύουν το γόπτρό τους και τονίζουν τη διαφοροποίησή τους από άνδρες υποβαθμισμένων κοινωνικών ομάδων. Με δύο λόγια, η κριτική στους υβριδικούς ανδρισμούς είναι ότι δε σηματοδοτούν κάποια ουσιαστική αλλαγή του *ηγεμονικού ανδρισμού* παρά μάλλον τείνουν, συγκαλυμμένα, να τον ενισχύουν.

Μέσα σε αυτή τη δυναμική, όπου ο ανδρισμός παράγεται και αναπαράγεται σε αλληλεπιδράσεις με άλλους άνδρες και γυναίκες με διαφορετικά χαρακτηριστικά και σε ποικίλες περιστάσεις, πολλές φορές οι άνδρες καλούνται να αντιμετωπίσουν είτε άμεσες αμφισβητήσεις του ανδρισμού τους ή την αποτυχία να ανταποκριθούν στις προδιαγραφές του φύλου τους. Η αντίδρασή τους πολλές φορές είναι η προσφυγή σε πρακτικές *υπεραναπλήρωσης του ανδρισμού τους*. Για παράδειγμα, σε μια

κοινωνιολογική μελέτη²⁰ βρέθηκε ότι οι άνδρες που είναι οικονομικά εξαρτημένοι από τις γυναίκες τους είναι πιο πιθανό να τις απατήσουν απ' ό,τι άνδρες που είναι οικονομικά ανεξάρτητοι. Μάλιστα, βρέθηκε ότι αυτή η πιθανότητα αυξάνεται ιδιαίτερα όταν οι γυναίκες συνεισφέρουν περισσότερο από το ήμισυ του οικογενειακού εισοδήματος. Με άλλα λόγια, όταν ο ρόλος του χορηγού-κουβαλητή που αποτελεί σταθερά, παρ' όλες τις όποιες κοινωνικές αλλαγές, έναν θεμελιώδη άξονα του ανδρισμού, κλονίζεται, οι άνδρες προσπαθούν να αντισταθμίσουν την απειλή στον ανδρισμό τους υπερτονίζοντας ένα άλλο, παραδοσιακό στοιχείο τους: του γυναικοκατακτητή εραστή. Στην κλινική μας εμπειρία, βλέπουμε ότι αυτός ο μηχανισμός υπεραναπλήρωσης του ανδρισμού μπορεί να πάρει πολλές μορφές. Όταν οι άνδρες μένουν άνεργοι ή μειώνεται δραματικά το επαγγελματικό τους κύρος, δεν είναι σπάνιο, αντί να συνεισφέρουν περισσότερο αναλαμβάνοντας άλλες οικογενειακές αρμοδιότητες, να κάνουν το ακριβώς αντίθετο: να αποσύρονται παντελώς. Η ανάληψη οικιακών καθηκόντων ή η ενασχόληση με τη φροντίδα των παιδιών θα μπορούσε να αποτελέσει μια ανακατανομή αρμοδιοτήτων από την οποία ένας άνεργος άνδρας θα αντλούσε αξία. Αντ' αυτού, για πολλούς άνδρες κάτι τέτοιο θα συνιστούσε περαιτέρω πλήγμα στον ανδρισμό τους, καθώς γίνεται αντιληπτό ως «ενασχόληση με γυναικείες δουλειές». Σε πιο ακραίες μορφές, η υπεραναπλήρωση του ανδρισμού παίρνει τη μορφή της χρήσης οικογενειακής βίας. Ο απειλημένος άνδρας προσπαθεί να επιβεβαιώσει την κλονισμένη κυριαρχία του στο σπίτι με τη χρήση σωματικής βίας είτε προς τα παιδιά είτε προς τη γυναίκα του. Μετατρέπεται συναισθήματα φόβου και ντροπής σε απειλή και (ψευ-

20. Munsch, C.L. (2015). Her support, his support: Money, masculinity, and marital infidelity. *American Sociological Review*, 80(3), 469-495.

δο)επιβολή. Άλλες φορές, πάλι, ο φόβος και η ανασφάλεια που του προκαλεί ο κλονισμός βασικών παραμέτρων του ανδρισμού του μπορούν να μετατραπούν σε συναισθήματα παρανοϊκής ζήλιας και σε συμπεριφορές ελέγχου προς τη γυναίκα. Παράλληλα, μπορεί να αυξάνεται μια σεξιστική ρητορική που προσπαθεί να υποτιμήσει τη γυναίκα και να κατακρίνει πρακτικές της που ενισχύουν το κοινωνικό της κύρος. Άλλοι μελετητές²¹ διαπιστώνουν ότι άνδρες που νιώθουν τον ανδρισμό τους επισφαλή τείνουν να κάνουν πιο ριψοκίνδυνες επιλογές στο επαγγελματικό πεδίο και να έχουν πιο αντίθεση συμπεριφορά απέναντι στα αφεντικά τους. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει το εύρημα ότι οι άνδρες τείνουν να έχουν χαμηλή απόδοση σε επαγγέλματα που παραδοσιακά θεωρούνται γυναικεία.

Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι, όταν ο ανδρισμός των ανδρών απειλείται, η αντίδρασή τους είναι να καταφεύγουν σε πρακτικές που, κατά πρώτον, σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να εκληφθούν ως γυναικείες και που, κατά δεύτερον, τονίζουν στοιχεία του *γεγονοτικού ανδρισμού* όπως η δύναμη και η εξουσία, η επιβολή, η επιθετικότητα, η ανεξαρτησία και ο έλεγχος των συναισθημάτων.

Τα κινήματα των ανδρών

Σε αυτό το τελευταίο μέρος του κεφαλαίου, θα κάνουμε μια συνοπτική χαρτογράφηση των κοινωνικών κινήματων²² των ανδρών που αναπτύχθηκαν, ως επί το πλείστον, στις ΗΠΑ. Πολλούς από τους προβληματισμούς και τις έννοιες που αναπτύχθηκαν στους

21. Vandello, J.A., & Bosson, J.K. (2013). Hard won and easily lost: A review and synthesis of theory and research on precarious manhood. *Psychology of Men & Masculinity, 14*(2), 101.

22. Βλ. Παράρτημα, σελ. 541.

κόλπους αυτών των ετερογενών κινημάτων θα τους συναντήσουμε και στη δική μας ανάλυση.

Αν το δεύτερο και πιο οργανωμένο φεμινιστικό κίνημα εμφανίζεται στις δυτικές κοινωνίες τη δεκαετία του '60 και εξής, τα κινήματα των ανδρών κάνουν την παρουσία τους στο κοινωνικό πεδίο περίπου είκοσι χρόνια αργότερα. Βρίσκονται σε έναν ανοιχτό ή λανθάνοντα διάλογο με το φεμινιστικό κίνημα. Όπως είπαμε και εισαγωγικά, αυτός ο διάλογος άλλοτε πήρε τη μορφή της αντιπαράθεσης ή αντίδρασης στα προτάγματα του φεμινισμού, άλλοτε οι άνδρες συντάχθηκαν και εμπλούτισαν τον προβληματισμό του φεμινισμού και, τέλος, υπήρξαν περιπτώσεις που η ανδρική ατζέντα θεμάτων επιχειρήθηκε να επισκιάσει και να παρακάμψει τη γυναικεία.

Ο Messner²³ πρότεινε να αντιληφθούμε το πολιτικό πεδίο των ανδρικών κινημάτων ως ένα ισοσκελές τρίγωνο, που η κάθε του κορυφή αποτελεί έναν ξεχωριστό πόλο γύρω από τον οποίο επικεντρώνεται η ανάλυση και η δράση των κινημάτων (βλ. διάγραμμα παρακάτω). Κινήματα που προσεγγίζουν το κάτω αριστερό άκρο του τριγώνου εστιάζουν κυρίως στην προβληματική του κόστους που έχουν για τους άνδρες οι κοινωνικές αλλαγές στην οικογένεια και στην παραγωγική διαδικασία. Θεωρητικά επηρεάζονται περισσότερο από την προσέγγιση του *λειτουργισμού* και λιγότερο από τη θεωρία της *συμβολικής διάδρασης*. Επίσης, σε αυτή την περιοχή του πολιτικού πεδίου τοποθετούνται κινήματα ανδρών που διαπνέονται από *ουσιακρατικές αντιλήψεις* (βλ. παραπάνω, «Θεωρίες για τον ανδρισμό»). Κινήματα που είναι πλησιέστερα στην κορυφή του θεωρητικού αυτού τριγώνου δίνουν έμφαση στη διάσταση των *θεσμικών προνομίων*

23. Messner, M.A. (2000), *ό.π.*

που απολαμβάνουν οι άνδρες ως ομοιογενής ομάδα έναντι των γυναικών. Στη γωνία αυτή του τριγώνου επικρατούν οι έννοιες της πατριαρχίας, του πατριαρχικού μερίσματος και της κοινωνικής ανάλυσης μέσα από την οπτική της θεωρίας των κοινωνικών συγκρούσεων. Τέλος, η ανάλυση των κινημάτων που είναι εγγύτερα στο κάτω δεξί άκρο του τριγώνου διέπεται από την κεντρική ιδέα ότι οι άνδρες δεν αποτελούν μια ομοιογενή ομάδα, τουναντίον, οι ανδρισμοί τους προσδιορίζονται πρωτίστως από τις *διαφορές και ανισότητες* που τους διακρίνουν. Η ανάλυσή τους εκκινεί από θεωρητικές βάσεις συγγενείς του *πολυφυλετικού φεμινισμού*.²⁴ Η τοποθέτηση των κινημάτων στο διάγραμμα και οι σχετικές τους αποστάσεις από τις τρεις κορυφές του τριγώνου επιχειρούν να αποτυπώσουν τα σημεία σύγκλισης και διαφωνιών που παρείχαν ή απέκλειαν τη δυνατότητα συνεργιών στο επίπεδο των κοινωνικών αγώνων και των διεκδικήσεων των ανδρών. Προφανώς κινήματα που συγκλίνουν προς το κέντρο του τριγώνου ήταν πολύ περισσότερο ανοιχτά σε συνεργασίες με άλλα κινήματα, αναζητώντας κοινούς τόπους.

---

24. Βλ. Παράρτημα, σελ. 542.

Διάγραμμα των κινήματων των ανδρών

ΘΥ = Θεματοφύλακες της Υπόσχεσης (Promise Keepers)

ΜΚΑ = Μυθοποιητικό Κίνημα των Ανδρών (Mythopoetic Men's Movement)

ΚΑΑ = Κίνημα Απελευθέρωσης των Ανδρών (Men's Liberation Movement)

ΚΔΑ = Κίνημα για τα Δικαιώματα των Ανδρών (Men's Rights Movement)

ΡΑΦ = Ριζοσπάστες Άνδρες Φεμινιστές (Radical Feminist Men)

ΣΑΦ = Σοσιαλιστές Άνδρες Φεμινιστές (Socialist Feminist Men)

ΚΑΟ = Κίνημα Απελευθέρωσης των Ομοφυλόφιλων (Gay Liberation Movement)

ΠΑΦ = Πολιτική του Ανδρισμού μέσα από το Φυλετικό πρίσμα (Racialized Masculinity Politics)